

E

Éc chájim. (h.) *Az élet fája.* A Tóra-tekeres két rúdja.

Eckfeld Baruch, rabbi, szül. Tapolcsányon, megh. Csúzon 1892. Mestere Lichtenstein Hillel (l. o.) kolomeai rabbi volt. 1858-ban foglalta el a csúzi rabbiszéket. 1872-ben megjelentette Lembergben *Peasz Haszóde* c. responsum gyűjteményét. Halála után a második részt is kiadták. A *Toszeftához* is írt kommentárt.

Eckstein Eliezer, pesti orth. rabbisági ülnök, megh. Budapesten 1908., ahol 38 éven át töltötte be tisztségét. Előbb Balatonfűreden működött. Mint hitközsége intézményeinek vallási felügyelője fáradságos, szigorú és ritka önzetlen tevékenységet fejtett ki.

Edelmann Menyhért, természettudományi író, orvos, szül. Nagyváradon 1862. Cikkei Nemes M. néven napilapokban és folyóiratokban jelentek meg. Művei: *A földrengésről* (Nagyvárad 1886); *Babona és kuruzslás* (Budapest 1889); *Ahol a gond támad* (Nagyvárad 1889); *Az influenzáról* (Budapest 1892).

Edelstein Bertalan, rabbi, szül. Budapesten 1876 jún. 26. 1891—1901. a budapesti rabbiképző növendéke. A bölcsészdoktori oklevelet 1900. szerezte a budapesti egyetemen, rabbivá 1902. avaták. 1902-ben a budai hitközség rabbijává választotta, 1924 óta budai főrabbi. Az Országos Rabbiképző Intézet alsó tanfolymán a óraadó teológiai tanár, ahol Bibliát, Talmudot és rendszeres vallástant ad elő. Szerkeszti a Budai Izraelita Hitközség Értesítőjét és rendszeresen feldolgozza a folyóesztendők történetét. *Az Eszter Midrások* (Budapest 1900) c. munkájával a tudományos körök elismerését vívta ki. A tudomány széles területét átfogó cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Magyar Izraelben, az Egyenlőségben, az Országos Egyetértésben, a Mult és Jövőben, a Budai Izraelita Hitközség Értesítőjében, a Blau Emlékkönyvben, az Imit évkönyveiben, a Zsidó évkönyvben, az Izraelita Családi Naptárban, az Irodalomtörténetben, a Frenkel-féle családi Bibliában, a Bloch Emlékkönyvben jelentek meg. F. D.

Eferl. (Efraim). Smerl nevű fivérével Ausztriában telepedett meg 1360 körül, azután, hogy a zsidókat kiűzték Magyarországból. Nagyjelentőségű hitelüzletekkel foglalkozott (l. *Smerl*). Bécs városának 1367—1421.-ről való számadási könyvei igen gyakran említenek Magyarországból származó zsidókat s ezekben E. mint Eferlein Juden von Oedenburg szerepel, tehát mint a Sopronból való E. zsidó. Abban az időben még csak kevés zsidónak volt öröklött családi neve, a legtöbbet annak a helységnek a nevével jelölték meg, ahol született, vagy ahonnan elszármazott. U. L.

Efód (h.), a zsidó főpap rövid felső köntöse a Biblia korában és méltóságának egyik legfontosabb insignuma lehetett, sőt az ókori felfogás varázserőt is tulajdonított ennek az öltönytárad-

nak. A főpap belőle merített ihletet és megvilágosodást funkciója teljesítése közben, különösen, mikor kétséges ügyekben ítélkezett. F. M.

Efrájim. József másodszülött fia (*Móz.* II. 41. 52), aki Mánasse bátyjával együtt éppúgy osztozkodott az örökségben, mint a pátriárka fiai. Tőle származott E. törzse, amely Izrael 12 törzsének egyik leghatalmasabbika lett (*Jós.* 17. 1, 14). Jósua is az E. törzséből származott. Területe a Jordán és a Földközi tenger között nyult el és hegemoniát gyakorolt a többiek fölött. (*Bír.* 11. 6. 8). Ennek a törzsnek egyik városa, Siló volt a központi szentély helye. Mikor Dávid királlyá választása után Judaeába terelődött át a birodalom súlypontja, E. feltékenysége állandóan veszélyeztette a Dávidház uralmát, a felkelés élére állott Rechabeám alatt (*Kir.* I. 11. 29), az E.-i Jeróbeamot segítette trónra és az E.-i Szichem lett az új főváros. Ezentúl E. (néhol József) az egész északi birodalmat is jelenti és a déli birodalommal, Judával szemben a nemzeti elszakadás mélyítésére törekszik, amit a bálványimádással és a sátorostünnep (főzarándokünnep) naptári eltolásával valósított meg. F. M.

Efrájim ben Snéor. Másodszülött fia volt Szerencsés Imrének, II. Lajos kalandos életű alkincstárnokának (l. *Szerencsés*). E., valamint bátyja Ábrahám (l. *A. ben Snéor*), atyjuk kitérése folytán egy teológiai vita középpontjába kerültek (l. *Naftáli*), mert azt kellett eldönteni, hogy atyjuk héber nevét hozzákapcsolhatja-e az előimádkozó a nevükhöz, mikor a Tórához szólítja őket. Ugyanis a zsidó rítus az esetre, ha az apa más vallásra tér át, az öregapa nevének felemlyítését írja elő. E. élete végéig hithű zsidó maradt, a budai Zsidó utcában lakott egészen addig, míg Szulejman szultán fivérével és a többi budai zsidóvat együtt Törökországba hurcoltatta. U. L.

Efrájim ha-Kóhén, rabbi, szül. Vlnában 1616., megh. Budán 1678. Az 1648-iki Chmelnicky-féle lázadás menekülésre kényszerítette. Előbb Trebitschben (Morvaország), majd Bródban választották meg rabbinak, 1666. került Budára. Sok nyugalma itt sem volt, mert ellentétes viszonyba került a község egyes tagjaival és emiatt a község elhagyására akarták kényszeríteni. Főművét fia adta ki *Sáár Efraim* címen. Ez a responsumokat tartalmazó munka Sulzbachban jelent meg 1688. Homiletikai munkájának címe: *Machane Efraim*. F. D.

Eger, rtv., Heves vm. 28,753 lak. A (statusquo) hitközség 1843. alakult. Előzőleg csak néhány zsidó család lakott E.-ben, akik bizonyos szervezetben éltek, de kevesen lévén, hitközségbe nem tömörülhettek. Mikor nagyobb arányokban indult meg a zsidók letelepedése, akkor alakult meg csak a hitközség. Alapítói voltak: Schwarc István gőzmalomtulajdonos, Metzner Áron borkereskedő, Pressler Sámuel szeszgyáros, Bródy Jakab gabonakereskedő, Bródy Sándor (l. o.) apja, Binét

Sámuel gazdálkodó stb. Első rabbijául a hitközség Weisz Józsefet választotta meg, aki hosszú évekig vezette nagy odaadással a hitközséget, éppúgy, mint érdemes utódai Schwarc és Schweiger főrabbi. Régi temploma röviddel a hitközség alapítása után épült, 1913. pedig nagyecseri Kánitz Dezső (l. o.) hitközségi elnök kezdeményezésére a hitközségi tagok önkéntes adományaiból Baumhorn Lipót (l. o.) műépítész tervei alapján felépült az új templom, mely E. városának egyik legszebb és legmonumentálisabb épülete. A régi templomot ekkor kultúrházzá alakították át s ez a hitközség kulturális, társadalmi és szellemi életének centruma. 1855-ben a hitközség négy tanerővel népiskolát létesített, melyben kezdettől fogva magyar nyelven folyik az oktatás. Számos intézménye van a hitközségnek. Ezek: a Chevra Kadisa, a Maszkil el Dal egyesület, a Nőegyesület, a Filléregyesület, a Patronage és az Iskolaszolgálat egylet, melyek mind kulturális és jótékony célokat szolgálnak. A hitközséget mindig kiváló elnökök vezették, akiknek, különösen a jelenlegi elnököknek, nagyecseri Kánitz Dezsőnek agilis és nagy koncepcióra valló vezetése alatt a hitközség az ország egyik legvirágzóbb hitközségévé fejlődött. A hitközség 24.000 pengős évi költségvetéssel dolgozik, melyből jelentős összeget fordít szociális és filantrópikus célokra. A hitközség lélekszáma kb. 2000, a családok száma kb. 400, adót 340-en fizetnek. Foglalkozás szerint: 3 nagykereskedő, 25 gazdálkodó, 7 tanító, 80 kereskedő, 18 ügyvéd, 2 köztisztviselő, 1 munkás, 3 nagyiparos, 17 orvos, 24 magántisztviselő, 5 vállalkozó, 60 iparos, 5 mérnök, 40 magánzó és 52 egyéb. A hitközségnek a világháborúban résztvevő tagjai közül 30-an haltak hősi halált. Az 1921. okt. 23-iki budaörsi ütközetben Klausz Imre főiskolai hallgató esett el. A hitközség tagjai közül többen játszanak előkelő szerepet a város társadalmi életében. Nagyobb mintagazdaságokat nagyecseri Kánitz Dezső, özv. Preszler Ármindr.-né, Grosz József dr., Csillag Mór dr.-né és Czeisler Soma vezetnek. A hitközség mai vezetősége: nagyecseri Kánitz Dezső elnök, Preszler Miklós alelnök, továbbá Fleischmann Vilmos, Biedermann Adolf, Kunovits Jenő, Schwarc Sándor dr., Ungár Ignác, Pollák Dávid, Weinberger Zsigmond, Haller Salamon, Heimler Ede dr., Löw Béla és Pollácsik Jenő, akik az előjárói és egyéb tisztségeket töltik be. Jelentős szerep jutott az egri zsidóság fejlődésének keretében az orthodox hitközségnek is, amely tudós rabbik vezetése alatt a konzervativizmus szilárd centrumává erősödött. Hitéletének élén most a tudományosságáról híres Schreiber Simon főrabbi áll.

Eger, 1. Akiba, az idősebb, pozsonyi rabbi, szül. Halberstadtban 1720 körül, megh. Pozsonyban 1758. szept. 17. Húsz éves korában tűnt fel, amikor vitába bocsátkozott Eisenstadt Meirrel (l. o.). 1756-ban segédrabbi lett Mózes Charif pozsonyi rabbi mellett. Műve: *Misnasz di R. Akiba* (Fürth 1781), amely különböző Talmudtraktátusokat kommentárokkal látott el; több responsum, *Bené Achuvah* címen Prágában jelent meg (1819) Eybenschütz Jonathán kiadásában. (Életét és

műveit Steinschneider is említi az Ersch és Gruber-féle Encyclopediában, továbbá Auerbach: *Gesch. d. israelit. Gemeinde in Halberstadt.*) S. R.

2. E. Akiba, a fiatalabb (*Akiba ben Moses Guens*), híres talmudtudós rabbi, az orthodoxia előharcosa, szül. Kismartonban 1761. nov. 8., megh. Posenben 1837. okt. 12. Anyai nagyatyja Eger Akiba pozsonyi rabbi (megh. 1758) volt, akinek ősei a csehországi Egerből származtak. A Talmudba nagybátyja, az akkor Breslauban működő Eger Wolf vezette be. Már fiatal korában oly jelentékeny tudós volt, hogy a gazdag Margoloth, lissai kereskedő leányát adta hozzá feleségül. Ezért nem is fogadott el jövedelemmel járó rabbiállást, míg az 1791-i lissai tűz el nem pusztította apósa vagyonát. Ekkor elfogadta a friedlandi hitközség meghívását. Már ekkor internacionális hírű tudós volt a hitű zsidók körében. Állását nemsokára fölcserélte a poseni főrabbisággal, leányát pedig Szófer Mózeshez adta nőül. Aktivitása poseni főrabbi korában kezdődik. A konzervativ zsidóság minden vallási kérdésben kikérte véleményét s ő rendkívül rigorózusan döntött. A reformoknak felesküdt ellensége volt s a szertartásokban semmiféle változtatást nem engedélyezett. Álláspontját így fejezte ki: «Ha valaki csak egy ezredrészét akarná megváltoztatni a mi rabbijaink szavainak, az az egész Tórát rombadönti.» A világi tárgyak tanítását is ellenezte s e célra csupán napi két órát engedélyezett, mikor a porosz kormány a kötelező oktatást a zsidóknak is előírta. Mégis szelidebb és engedékenyebb volt e tekintetben vejenél, Szófer Mózesnél és a többi konzervativ rabbinál. Jósága és szelidsége határtalan volt. Dacára gyenge fizikumának és nagy elfoglaltságának, egész éjjeleket töltött betegek mellett; életének utolsó évében, az 1837. kolerajárvány idején pedig olyan önzetlen ápolói tevékenységet fejtett ki, hogy III. Frigyes Vilmos porosz király is nyomatékosan kifejezést adott elismerésének a tartományfőnökhöz intézett leiratában. Utóda hasonlóan nagy tudású fia, R. Salomo b. A. E. lett (1785—1852). Művei közül kiadták a következőket: *Chilluka de Rabbanan*, amely Niszim Gerondinak a Bábá Mevia traktátushoz írt kommentárjait jegyzeteli (1822); *Responsa* (Varsó 1834 és számos kiadás); *Derus we-Chidus*, homiliák és talmudmagyarázatok (1839); *Rendszerezés talmudglosszákat a prágai kiadáshoz* (1830—34) és *varsóihoz*, (1860—63); *Toszófósz*, glosszákat a Misna altonai kiadásához (1841—45) és u. a. a varsóihoz (1862—67); *Chiddusé R. Akiba Eger*, szintén glosszákat különböző Talmudtraktátusokhoz (Berlin 1858); u. a. a königsbergi 1858. Sulchan-Aruch kiadásban a *Jóre Deá*-hoz; u. a. az *Órach Chájim*-hoz (Berlin 1862); u. a. a *Chósen Mispot* és *Even ha-Ezer*-hez (Thorn 1869). Későbbi responsumait összegyűjtötte és kiadta Isaac Caro Bécsben 1889. Eletrajzát reformerrabbik írták meg, így: Kaempff, *Biographie des Hochberühmten Hochseligen Herrn Akiba Eger. Oberrabbiner zu Posen* (Lissa 1838). Azonkívül fiai, az *Órach Chájim* berlini kiadásának bevezetésében (1862) és a *Chut-Hamesulos*-ban (Paks 1887). E. erkölcsi végrendelete *Cévoosz ha-Geónim* c. Varsóban jelent meg 1875. Azonkívül:

Lewysohn, *Vollständige Biographie des R. A. E.* (1875). S. R.

Egészségügyi törvények. A testi épség, az egészség és élet megőrzése a judaizmus felfogása szerint vallási parancsolat. A bibliai törvények egészségügyi részét a legújabb korig nem tudták megközelíteni törvényhozás útján a modern államok. A Biblia törvényhozását szem előtt tartva mondja a Talmud: «Élj általuk, de ne halj meg általuk» (*Jóma* 85b, a *Levit.* 18. 5 alapján). Ezt az alapelvet tartották szem előtt a talmudszerző rabbik és a későbbi törvényt magyarázók, amikor kijelentették, hogy életveszedelem esetében minden törvény ideiglenesen felfüggeszthető, kivéve az idoliatriára, fajtalanságra és gyilkosságra vonatkozó törvényeket, amelyeket akkor sem szabad megszegni, ha életveszély fenyeget (*Peszáchim* 25a, Maimonides *Jad Hachazaka: Jeszóde ha-Tóra* 5. 7). Az egészség elhanyagolását a zsidó felfogás mindenkor bűnnek tekintette, így a nazirokat, akik minden testiségtől tartózkodtak s ok nélküli bőjtökkel sanyargatták magukat, bűnözőknek tekintették. A tisztaság, amely a bibliai E. célja, nem csupán a testi, hanem az erkölcsi és vallásos tisztaságot is felöleli. A régi zsidó államban nem volt külön közigazgatási szerv a közegészségügyre vonatkozóan, ámbar a levitákból álló rendszet ennek ellenőrzésére számos esetben fel volt jogosítva. A ragályos betegeket, mint a leprásokat, bujakórosokat, a papokhoz utalták, ámbar a régi zsidóknál nem a papok voltak kizárólag az orvosok, hanem hivatalos orvosai is voltak (l. *Orvostudomány* című fejezést). A Talmud említi, hogy a jeruzsálemi Nagy Templomban alkalmazva volt egy hivatalos orvos, aki a papság egészségét rendszeres felügyelet alatt tartotta (*Sekálím* 5. 12). A talmudi korszakban minden helyiségnek megvolt az orvosa, aki felügyelni tartozott a circumcisióra, de egyszersmind a közegészségügyre is. A tudósoknak meg volt tiltva, hogy olyan községben éljenek, ahol nem volt orvos (*Szanhedrin* 17b; *Majmoni I. H. Déót* 4. 23). A rabbiknak különböző intézkedések voltak a napi étrendre vonatkozólag, egyszersmind pedig különböző rendszabályokkal gondoskodtak a község egészségéről. Különös nyomatékkal előírták a kora reggeli étkezést s ezt R. Akiba testamentumában fiainak is utasításul adja (*Peszáchim* 112a, *Bába Mecia* 107b). Hasonló intézkedések voltak még a következők: Senkit sem szabad kenyérszeríteni az evésre; meg kell várni, amíg valaki megéhezik (*Beráchót* 62b); nem szabad mohón enni (u. o. 54a), sem evés közben beszélni (*Taanit* 5b). A rabbik még külön részletesen előírták az ételket is, amelyeket szabad volt fogyasztani s azokat is, amelyek tiltva voltak, jöllehet a Biblia is megnevezi a tiltott állatokat. Leginkább a bűzakenyert, a megengedett állatok húsát és az óbort ajánlották (*Peszáchim* 42a), de a sót és a forró levest mindenekelőtt főkövetelménynek tartották az ebédnél (*Beráchót* 44a); «minden hús után sót, minden italra vizet», így szól az utasítás (u. o. 40a). Házi tisztaságra különösen gondoltak. Elő volt írva az állatok véres részei-

nek hamuval és az excrementumoknak földdel való befedése a főzőhelyiségen kívüli udvarban (*Levit.* 17. 13; *Deuter.* 18. 12—15). Bőr-cserző helyeket és temetőket csak a város határán túl ötven ölnyire volt szabad felállítani s állati hullákat sem volt szabad közelebb elföldelni; a cserzőket pedig ezen a határon belül is csupán a helység keleti oldalán túrték, hogy a nyugati szél a kellemetlen illatot tovább vigye. A taposómalmokat szintén a község határától ötven öltre volt szabad felállítani (*Bába Batra* 24b, 25a; *Zekénim* 10. 2, 3; *Chósen Mispot* 155, 22—23). Kimchi Dávid középkori provencei exegeta egy helyből arra következtet, hogy a Jeruzsálem falain kívüleső Hinnom-völgyében örök-tűz égett, amely a város elhasznált szennyes feleslegeinek elégetésére szolgált. A leprától való óvakodást teljesen kidolgozott izoláló rendszer segítette elő (*Levit.* 13. 1—30, 47—59; u. o. 14. 33—48; *Szifra* 60a; *Negáim* 3. 1, 2, 4, 11. 1, 8. 2, 4, *Chullin* 141a, 1, 7, 9; 6. 7, 8; 9. 2, 9b és köv.). Kitűnően ismerték ezt a betegséget, amelyen azonban segíteni természetesen nem tudtak, jöllehet gyógyítását megpróbálták; de óvrendszabályokat internálással annál nagyobb mértékben alkalmaztak, hogy az infekciót elkerüljék. Néha azonban az eccemát is leprának minősítették, mint némely leírásból következtetni lehet. A tisztaságra vonatkozó bibliai törvényhozást a Talmud rabbijai oly részletesen kiegészítették, hogy az a Misnának egy egész szakaszát teszi ki (*Tehórót*). Ezek a törvények két részre oszlanak: olyanokra, amelyek a test tisztátalanságát (ragályos betegségnél, menstruációnál, nemi betegségeknel stb.) megakadályozzák és olyanokra, amelyek az érintkezést tisztátalan tárgyakkal vagy személyekkel, vagy hullakkal szabályozzák. Ily esetben az izolálás módszerét alkalmazták, továbbá a részletesen előírt fürdést és lemosási módszereket, miáltal kétségtelenül elejét vették számos ragálynak, ami a Keleten állandóan pusztított. A rabbik az E.-et sokkal rigorózusabban fogták fel és alkalmazták, mint a tisztán rituális törvényeket: «Sokkal nagyobb gondot kell fordítani azokra az esetekre, amelyek veszedelmet vonhatnak maguk után, mint azokra, amelyek csupán rituális természetűek» (*Chullin* 10a). Tilos volt p.o. olyan állat húsát megenni, amelyik mérget vett be, továbbá húst és halat együtt enni vagy olyan vizet inni, amelyet éjjel fedetlenül hagytak. Veszedelmesnek tartották a *tekufó*, az időszak beálltával esővíz ivását. Ragály esetén a rabbik az otthoni tartózkodást és a társaság elkerülését ajánlották (*Bába Káma* 60b). A kilehelés veszélyességét is ismerték, azt veszélyesnek tartották s eltiltották étkezésnél a fedetlen testrészek érintését, a kenyérnek a hónalj alatti vitelét, a pénz szájba vevését, a táplálékoknak ágy alá való helyezését (*Jerus. Terumót* 8. 3; *Jóre Deá* 116. 4, 8). Tiltva volt tisztátalan edényekből enni vagy olyan edényekből, amelyeknek nem volt meghatározott rendeltetésük, vagy lemosatlan kézzel enni (l. *Kézmosás*). Ugy ezen, mint számos más hasonló E.-t a rabbik ezzel a bibliai kitételrel okolták: «Ti pedig ne tegyétek lelketeket ocsmánná»

(Levit. 20. 25). A kéz- és arcmosást reggel és este, a kézmosást külön minden étkezés előtt és tisztálkodás után rendkívül szigorúan vették, úgy, hogy erre külön benedikciót irtak elő. (*Órach Chájim* 116: 4—7). Az étkezés előtti kézmosás leöntéssel, azaz folyó vízzel, részletesen előirt cerimónia volt, amely máig érintetlenül fennmaradt. A kézmosáshoz használt edény térfogatát is meghatározták, úgyszintén a víz minőségét. Ezek a tisztasági intézkedések és a részletesen előirt rituális fürdés, (l. *Mikvó*) nem csekély okai voltak annak, hogy a zsidóság a későbbi korok borzalmaival, a vaskor közepkori tudatlanság következtében mindentütt elterjedt járványokat túlélte, sőt a kolera feltűnő módon megkímélte őket (l. *Kütmérgezés* alatt is). A rabbi a Talmudban az alvásról is intézkedtek. Eltiltották az étkezés utáni közvetlen lefekvést s azt tanácsolták, hogy előbb a bal, később a jobb oldalon kell fekvődni. Maimonides, aki korának híres orvosa volt, a szexuális étellel is kimerítően foglalkozik s előírja annak a test ép fenntartása és magas kor elérése érdekében való gyakorlását, meghatározva annak idejét. A testi épség biztosításáról a rendészeti törvények intézkednek. Aki magát önként vesztélynek tette ki, azt ütlegetlésre ítélték, mert az életet nem az ember, hanem Isten tulajdonának tekintette a zsidó erkölcsi felfogás (*Chósen Mispat* 427: 9—10, 116: 5).

S. R.

irodalom. Saalschütz, Das mosaische Recht (Berlin 1853); Bloch Mózes, Das Polizeirecht im Talmud (Budapest 1879); De Sola, Sanatory Institutions of the Hebrews; Rabinovitz, La Médecine du Talmud (Paris 1880). Fishberg, Jew. Enc.

Egger Dávid, ötvös. Az 1870—80-as években a legkiválóbb ötvösművészek egyike, ki az Egger testvérek aranyműves és régiségkereskedő cég budapesti főnöke volt. 1880-ban Stefánia főhercegnő részére ő készítette Budapest főváros nászajándékát, mely egy magyaros stílusban tervezett teljes ékszerkészletből állott. Főülmulhatlan ügyességgel utánozta a régi zománcok minden fajtát, de működését félbehagyta mielőtt gazdag tapasztalatait a modern zománc terén felhasználhatta volna. A magyar főpapok közül különösen Ipolyi Arnold püspök foglalkoztatta. Az Egger-műhelyből való az Orsz. Iparművészeti Múzeumban egy szenteltvíztartó arany-zománc díszel.

F. B.

Egri Viktor, regény- és novellaíró, szül. Nagyszombat 1898. Sokat ír és műveit a biztos konstrukció jellemzi. Regényei: *A rácsablakos ház*; *Demeter megtérése*; *Felkel a nap*. Novelláskötete *Pierre találkozása* címen jelent meg.

K. A.

Egry, Aurél*, ügyvéd, jogtudós, szül. Budapesten 1874 febr. 13. A budapesti egyetemen tanult, majd ügyvéd lett a fővárosban, ahol mint kereskedelmi jogász korán kitűnt. A világháború alatt részt vett minden fontosabb gazdasági vonatkozású jogalkotásban, így a Tisza-kormány megbízásából ő dolgozta ki a Pénzügyi Központ és a Haditermény r.-t. szervezetét, a békekötések alkalmával és más fontos alkalmakkor a kormányok többször küldték ki E.-t tárgyalásokra úgy a jóvátételi bizottságokhoz, mint a döntőbíróóságokhoz. Szakkörökben európai hírű pénzügyi jogásznak ismerik. A Felsőház megalakulásakor 1927. felsőházi taggá nevezték ki. Számos

szaktanulmányt írt. Önállóan megjelent művei: *A részvénytársasági közgyűlési határozatoknak megtámadása* (1904); *A részvénytársaság alapszabályai* (1906).

Egyenjogositó törekvés. A zsidóság századokon át tartott elnyomottságának megszüntetésére irányuló kezdeményezést II. József császár, a kalapos király, indította meg. 1780 novemberében lépett a trónra és már 1781 máj. 13. elrendelte, hogy a zsidóság «az ország nagyobb hasznára váljék, mint eddig volt korlátozott kereskedése és felvilágosodása miatt» ezután csak istentiszteleteinél tartsa meg a héber nyelvet, egyébként az ország nyelvét használja írásban. Parancsolja, hogy a zsidók iskolákat állítsanak fel, minden nyilvános iskolát látogathatnak, megengedi, hogy földműveléssel foglalkozzanak, földbirtokot bérelhessenek; szabó-, varga-, kőműves-, ácsmesterséget, műasztalosságot, festészetet, szobrászatot, gyáripart űzhessenek; «a szélesebb körű kereset és karjaik hasznosítása, a gyűlöletes korlátozó törvények és megvetést keltő jelvények eltörlése elő fogja segíteni sajátos előítéleteik kiirtását, úgy hogy az állam hasznos polgáraivá lesznek.» A rendelet közzététele a magyar kancellária késedelmezése miatt, mivel az a megyék informáló véleményét nem tudta kellő időben megkapni, két évig késett. Végül mégis a kancellária is helyeselte az uralkodói szempontokat, sőt azt is ajánlotta, hogy «az egyenjogositó törekvés mellett az előkelő zsidókat nem tiltaná el a kardviseléstől sem és hogy a külső különbséget azáltal is megszüntendőnek véli, hogy a zsidók többé ne viselhesenek szakállt.» II. József elfogadta a kancellária javaslatát, 1785. eltörölte a megszüntetendő zsidó személyi vámot és megszüntette a türelmi adókat (l. o.) legalább a bántó címét és a zsidó-adót, mert a kincstár e jövedelemről lemondani nem tudott, azontúl «kamerális taksa» címen szedette be. II. József egyenjogositó törekvései érthetően nagy változást idéztek elő a magyar zsidóság helyzetében. Általában úgy hitték, hogy II. József polgárjogot adott a zsidóknak, pedig a polgárjogot csak 1867. kapta meg a zsidóság az emancipációval (l. o.). A városok mégis türelmetlenkedni kezdtek, főleg a zsidók betelepülése ellen, mert 1783. «Systematica gentis judaicae regulatio» címen kiadott rendelet megadta a szabad költözködés lehetőségét a zsidók számára, csupán a bányavárosok maradtak továbbra is elzárva előlük. Az iskolázás jogával az egyetemeket is hallgathatták és közgazdasági tevékenységüket minden irányban fejleszthették. A rendelet megnyitásának évében már iskolát nyit Pozsony, majd Óbuda, Miskolc — melyről Kazinczy Ferenc, mint tanfelügyelő a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott — Nagykároly, Vágújhely, Trencsén, Sátoraljaújhely, Nagyvárad, Lovasberény. Ahol egy község nem bírta a maga erejéből iskoláját fenntartani, ott támogatásra kötelezték magukat a környék községei. Így az óbudai iskola fenntartásához hozzájárultak Vörösvár, Zsámbék, Tétény, Tinnye, Abony, Irsa, Gyón, Dabas, Szele, Apostag, Aszód, Pécel és Domony zsidó lakosai. A tudományos pályákon is meg-

kezdődik a zsidó tehetségek kibontakozása. A kereskedelmi vállalatok gyors lendülettel fejlődtek és egy 1803-beli lajstrom szerint már jelentős számú nagykereskedő volt Pesten (l. *Kereskedelem*). A földművelés felé is igyekeztek orientálódni, de a nagyobbarányú akciók még megtörttek a vármegyék ellenkezésein. A városok a zsidók településének igyekeztek gátat vetni és szabadalmaikra való hivatkozással megtagadták a letelepülési engedélyeket, II. József azonban megszüntette a városok külön jogszabályait, királyi biztosokkal irányította a városok belügyeit és megszüntette a megyék kiváltságait is. Az eddig falvakba kényszerült zsidók javarészt beköltöztek a városokba, a királyi biztosok védelme alatt számos város zsidó lakossága erősen meggyarapodott (l. *Zsidó községek*). A városokban, ha személyi és jogbiztonságuk most kedvező is volt, a zsidó iparosok (l. *Ipar*) megélhetési lehetősége egyáltalán nem javult meg, mert a zsidó iparos céhen kívül állott, csak zsidó városrészben lakhatott és csak zsidók számára dolgozhatott. Az a szabályszerűség, ami II. József uralkodói cselekedeteiben megnyilvánult, alig egy évtizedig tartott, mert a nagybeteg uralkodó, testben és lélekben megtörve, nem tudott ellentállni az ország alkotmányos követeléseinek és a jobbagyságra s a toleranciára vonatkozó rendeletein kívül, minden intézkedését visszavonta 1790 febr. 20. bekövetkezett halála előtt. Amint II. Józsefet eltemették, a megyék országszerte a múlt visszaállítását követelték. A városok is úgy vélték, hogy feléledtek régi szabadalmaik és a II. József védelme alatt letelepülteket kiutasították. A helytartóság védelmébe vette a zsidókat, de csak Pest vonta vissza a határozatát és Nagyszombatban sikerült a határozat végrehajtását elodáztatni. Az 1790-i, Lipót császár és király által egybehívott országgyűlés elé a zsidóság terjedelmes beadványt terjesztett, amelyben a polgári jogok megadását kérte. Az országgyűlés ekkor hozta az 1790: XXXVIII. «De Judaeis» (l. o.) címmel ellátott törvénycikket, amely alkotmányosan szentesítette a II. József által életbehívott helyzetet. Ez a törvénycikk egészen 1840-ig szabályozta a zsidók jogi helyzetét, pedig az ezt megelőző idők szabadelvű törekvései könnyen megszerezhetők volna a zsidók számára a polgári egyenjogúságot, de hosszú időn keresztül nem tarthattak országgyűléseket. Az 1825-i országgyűlés után valószínűnek tetszett, hogy az emberi jogok kiterjesztésére irányuló szabadelvű áramlatok a legkedvezőbb fordulatot adják a zsidóügynek, de a későbbi országgyűléseknek annyi sürgős teendője volt, hogy a zsidók ügyére nem kerülhetett sor, pedig a zsidóság minden országgyűlésnek felhívta a figyelmét erre a problémára. Csak az 1832-i országgyűlésen hozhatta szóba a szabadelvű reformpárt — melynek élén Kölesei és Deák állottak — a közterhek viselésének kérdését és követelte a zsidóság számára az adóztatásnál az egyenlő elbánást. A parlament a javaslatot elfogadta, de a király nem szentesítette a törvényt, mert a kincstár nem mondhatott le a külön zsidójövedelemről (l. *Tűrelmi adó*). Csak 1840-ben jutott hozzá a zsidóság, ha teljesen nem is, de legalább a jogok

fokozatos kiterjesztése alapján a polgárisodás korszakához (l. *Jogkiterjesztés*), amely megadta a szabad letelepülés jogát, biztosította a szabad kereskedelmet s ipart, lehetővé tette a tudományos és művészeti pályákon való elhelyezkedést, megengedte a polgári ingatlanszerzést is és az anyakönyvvezetés kötelezővételével az államalkotó néprétegek sorába léptette a zsidóságot, mint felekezetet. U. L.

Egyenjogositás, l. *Emancipáció*.

Egyenlőség. A Biblia szerint minden ember egyenlő. A Biblia az E-t Istentől megszentelt és ember által el nem pusztítható, természetes jónak tartja, amelynek biztosítékai a törvényben vannak lefektetve. A benszülött és az idegen között a törvény nem tesz semmi különbséget. Ezt a törvény előtti E.-eta Biblia többször is hangoztatta olyan időben, amikor az idegenben mindenütt csak ellenséget, az alacsonyabb születésű emberben pedig szolgálásra ítélt egyént láttak. Judeában a törvény mindenkit egyformán védett és mindenki számára nyitva volt az út, hogy a legmagasabb méltóságig emelkedhessen, vagyont szerezhessen, kereskedelemmel és iparral szabadon foglalkozhasson. A bírakat és az államhatalmat gyakorló magasabb hivatalnokokat a nép maga választotta, kizárólag az érdemek, a jellem és a tehetség tekintetbe vételével. A papok és a leviták sem élveztek semmi előnyt a törvény előtt, sőt egy szabály kifejezetten mondja is, hogy «a bűnöst még az oltártól is el kell hurcolni, hogy bűnhődhessen» (*Mózes II. 12. 14*). A nép beosztása papokra, levitákra és izraelitákra tagozódott, amely mellett a Talmud még 7 osztályt sorol fel (papi méltóságra méltatlanok, prozeliták, szabadosok, fattyúk, gibeoniták, idegenek és találtak). Ez csupán a templomi szolgálatra, a tized szolgáltatására és a házasságkötésre vonatkozott, anélkül azonban, hogy az állam polgárainak törvényelőtti E.-ét érintette volna. A Talmud később megszüntette az egyes érvényben levő kivételes törvényeket és a második zsidó állam megalakulásakor a törzsek közötti különbség is megszűnt. Az államiság megszűnte után is sűrűn bangoztatott a Talmud az E-re vonatkozó tanításokat. Rabbi Akiba mondotta: «A mű teszi az ember értékét. Vállalj el minden munkát s ne mondd, hogy: én pap vagyok, nagy ember, reám nem kötelező a munka.» Hogy az embereket egymástól mennyire csupán belső értékük szempontjából különböztették meg, arra nézve jellemző Ben Zóma híres mondása: «Ki a bölcs? Aki minden embertől tanul. Ki a hős? Aki önmagát legyőzi. Ki a gazdag? Aki kevéssel megelégszik.» V. A.

Egyenlőség, zsidó politikai hetilap. Megjelenik Budapesten. Alapította Bogdányi Mór (l. o.) 1881. Megindulása a tiszaezslári pör (l. o.) idejére esett s szorosan össze is függött vele. A tiszaezslári pör idején naponta jelent meg, kimerítő tudósításokat közölt a «nagy pör» állásáról, elszántan küzdött a vérvád barbár meséje ellen a Verhovayakkal, Istóczyakkal és harcos, de felvilágosító munkájával nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a pör által felkavart vad szenvedélyek megnyugodtak és a meghurcolt magyar zsidóság reputációja ismét helyreállott. A pör után

— mely az E. pozícióját és tekintélyét megerősítette — a lap tartalmában összezsugorodott, színtelenné vált és azon a ponton volt, hogy megszűnjék. Ekkor 1884. vette kezébe az E.-t mint felelős szerkesztő és 1886. mint kiadótulajdonos Szabolcsi Miksa (l. o.), ki már előbb is a lap munkatársa volt. Szerkesztése alatt gyors fejlődésnek indult az E., mely csakhamar a magyar zsidóság politikai, társadalmi és kulturális törekvéseinek szószólója és irányítója lett. A lap politikai küzdelmeinek ezi időben legnagyobb sikere: a recepció (l. o.) kivívása. Magyarország zsidó vezérférfiai az E. hasábjain indították meg a recepcióra irányuló mozgalmat. A zsidó kulturális és szociális munka terén is kezdeményező szerepet vitt az E. Szabolcsi Miksa életében. Sok országos jellegű, zsidó intézmény — az Izraelita Közalap, az Izr. Magyar Irodalmi Társulat, az Orsz. Izr. Patronage Egyesület, az Izr. Szünidei gyermektelep stb. — az E.-ben megjelent cikkek hatása alatt alakult meg. Programján szerepelt a magyar zsidóság egységesítésének gondolata. Makai Emil, Kóbor Tamás, Palágyi Lajos, Ignotus, Roboz Andor, Patai József, Ujvári Péter, Mezei Sándor, Kiss Arnold dr., Feleki Sándor többé-kevésbé az E. hasábjain kezdtek meg zsidó irodalmi munkásságukat. A régi E. illusztris cikkírói közé tartoztak Kiss József, Silberstein Ötvös Adolf, Mezei Ernő, Eötvös Károly, Ágai Adolf, Vázsonyi Vilmos, Ullmann Sándor, Vészi József, Zempléni Árpád, Mezei Mór, Mezey Ferenc, Fodor Ármán, Márkus Dezső, Visontai Soma, Lipcsey Ádám, Blau Lajos, Krausz Sámuel, Fleischmann Sándor, Varsányi Gyula, Révész Béla, Timár Szaniszló, Gerő Ödön, Soltész Adolf, Hajdu Miklós, Gábor Andor, Magyar Lajos, Sebestyén Károly, Lázár Béla, Pásztor Mihály, Salgó Ernő, Lőrinczy György, Telekes Béla, Thury Zoltán stb. A keresztény felekezetek vezetőférfiai közül gyakran felkeresték az E. hasábjait cikkekkel néhai Pap Gábor ref. püspök, néhai Haypál Benő, Balthazar Dezső püspök, Huber Lipót teológiai tanár stb. Szabolcsi Miksa halála után az 1915. E. szerkesztését fia Szabolcsi Lajos (l. o.) vette át. A lap, amely évtizedekig hevesen küzdött az orthodoxia ellen, 1917. megkezdte a harcot a tudományos antiszemitizmus ellen is, melyet Ágoston Péter *A zsidók útja c.* elfogult könyve és Jászi Oszkár zsidóellenes társadalomtudományi ankétje idéztek elő. A Károlyi-forradalom idején az E. élesen foglalt állást az egyre növekvő cionista mozgalom ellen. A proletárdiktatúra a többi polgári lappal együtt az E.-t is betiltotta, de 1919. szept. 11. újra megjelent. A dunántúli és az alföldi zsidótüldözések idejében Vázsonyi Vilmos nagyon sok cikket írt az E.-ben a zsidóság védelmére. Ebben a publicisztikai hadjáratban részt vettek: Sándor Pál, Gál Jenő, Bródy Ernő, Fábián Béla, a nemzsidó politikusok közül pedig: Pakots József és Ruppert Rezső. Az E. nagy szeretettel ápolja most a chászsideus irodalmat és a kevéssé fejlett zsidó sajtó legolvasottabb hetilapja.

V. A.

Egyházatyák, I. Kereszténység és zsidóság viszonya.

Egyházi esküvő a polgári törvény szerint csupán a polgári esküvő után köthető meg

hazánkban s állami jogérvényességgel nem bír. A törvény áthágása büntetendő cselekmény. (*L. Polgári házasság*).

Egyistenimádás. A zsidóság szigorú mono-teizmusa értelmében, csak a láthatatlan Egy-Istent szabad imádni. (*Mózes III. 17, 7; Mózes V. 4, 15—20*). Idegen isteneket vagy bálványokat imádni halálos bűn, amelyért a legsúlyosabb büntetés jár (*Mózes II. 20, 5; Mózes V. 27. 15—27*). Ha valaki idegen istenek imadására csábít, az ellen haladéktalanul a legnagyobb szigorral kell fellépni. Az idegen istenek nevét nem csak kultusz formájában, de még a mindennapos beszélgetések közben sem szabad kiejteni (*Mózes II. 23, 13*). Az Iszlám, éppúgy mint a zsidó vallás kifejezetten hangsúlyozza az E.-t. A kereszténységénél a szentháromságba vetett hit az Istenen kívül Isten fiának és a szentléleknek imadására vezetett. Azonkívül az angyalokat, a szenteket és Isten anyját (Mária) is vallásos tiszteletben részesítik. A protestantizmus csupán a hármas-egy Istennek az imadását ismeri. F. M.

Eheconsens. Az abszolút kormány 1852. nov. 29. Magyarország területére is hatályba helyezte az osztrák polgári törvénykönyvet, melynek 123—136. szakaszai a zsidók házasságát szabályozzák. Eszerint zsidó jegyesek csakis a völegény lakóhelyének polgári hatóságától nyert engedélyével, hivatalos néven Politischer E., köthettek házasságot. Az engedély feltételei voltak: 1. A völegény 24., a menyasszony 18. életévének betöltött volta. 2. A rabbi vagy polgári hatóság által kiállított erkölcsi bizonyítvány. 3. A megélhetést biztosító vagyon vagy kereset kimutatása. 4. A lakóhely polgári hatóságának beleegyezése a házasságkötéshez. Ezen feltételeket igazoló okmányok beszerzése fírasztó utánjárással járt, születési bizonyítványt pedig sokszor lehetetlen volt beszerezni, mivel a hitközségek 1851 előtt nem vezettek rendes anyakönyveket. A völegények születési éve a körülmetélők feljegyzései, az ú. n. *móhel könyvek* alapján néha meg volt állapítható. A menyasszonyok életkora azonban csak tanuvallomásokból volt igazolható, sőt némely hatósági közeg orvosi vizsgálat útján kívánta megállapítani a házassulók korát. Ezen nehézségek következtében mindinkább elszaporodtak a titkos házasságkötések, melyeket a hatóság nem ismert el érvényeseknek s a belőlük származott gyermekeket törvényteleneknek tekintette. Hét évig tartott e visszás helyzet, míg a kormány 1859. nov. 29. eltörölte az E. megszerzésének kényszerét. E rendelet nem csak a jövőre vonatkozott, hanem visszaható erővel kimondotta, hogy az oly zsidó házasságok, melyek ellen egyébként törvényes akadály nem forgott fenn, bárha «consens» nélkül is kötettek meg, utólag törvényeseknek ismertetnek el s az ily házasságkötés miatt kirótt bírságok elengedtetnek. Gr. Zs.

Ehn Berta, operaénekesnő, szül. Budapesten 1845. okt. 30. A bécsi konzervatórium elvégzése után 1864. Linzben lépett fel először német színpadon. Sűrű vendégszereplések után előbb Stuttgartba, majd a bécsi Hofoperhez szerződtek. A nyolcvanas években volt tagja az

intézetnek, ahol haláláig sok ünneplésben volt része.

Ehrenfeld, 1. Jesája, rabbi, a Chaszam Szófer unokája, szül. 1850., megh. Nagysurányon 1902. Előbb Breznán, majd Sárospatakon azután Nagysurányon működött. Éleleszü talmudista hírében állott. Hátrahagyott tóramagyarázatait halála után veje, Blum Juda hanusfalui rabbi adta ki *Sévet Szófer* (Munkács, 1903) c.

2. **E. Náthán,** rabbi, szül. Csúzon (Komárom vm.) 1843., megh. Berlinben 1912 febr. 17. Pozsonyban és Bécsben tanult, majd a kielii egyetemen filozófiai doktorátust tett. Előbb Brandenburgban, majd Prenzluban, 1878. Gnesenben, 1890. Prágában lett főrabbi, 1900. Berlinbe hívták meg, mint kiváló hitszónokot, de a meghívást nem fogadta el s haláláig prágai főrabbi maradt. Utóda veje, a szintén magyar Bródy Heinrich (l. o.) lett. A zsidó tanítóképző-intézet felállítása s a régi prágai intézmények felvirágoztatása az ő fáradhatatlan munkásságának köszönhető.

3. **E. Sámuel,** rabbi, szül. 1835., megh. Nagymartonban 1883. Szófer Ábrahám Binjamin tanítványa volt. 1866-ban a bethleni hitközség meghívta rabbinak. Két évig működött itt és nagy jesivát vezetett. 1868-ban szikszói rabbi lett. Itt is minden energiáját a jesiva fejlesztésére fordította. 1874-ben kiadta *Chaszán Szófer c.* talmudi glosszákat tartalmazó művét és a könyvből befolyt összegeket a tanítványok élelmézésére fordította. 1877-ben Nagymartonra került. 1878-ban kiadta ugyancsak a Schülehan Aruch egyrészéhez írt kommentárjait, ugyancsak *Chaszán Szófer* cím alatt.

4. **E. Saul,** rabbi, szül. Pozsonyban 1839., megh. Szikszón 1905. Unokája volt a híres Chaszam Szófernek s már tanulókorában az éleleszü talmudisták közé számított. A rabbioklevél megszerzése után nagytekintélyű kereskedő volt s csak akkor vállalt rabbiállást, midőn bátyja, **E. Sámuel,** a *Chaszán Szófer* szerzője Szikszóról Nagymartonba ment rabbinak. Ekkor E. elvállalta a rabbiállást Szikszón, ahol 30 éven át működött és jesivájával országos hírnevet szerzett.

Ehrenfeld-kódex, az első teljes magyar kódex, tehát a legrégebb magyar könyv. Fennmaradt kéziratát, mely Sz. Ferenc és társai viselt dolgait foglalja magában, legalább is a XV. sz. közepén írták és minthogy nyelvében a Halotti Beszéddel való egyezéseket is találunk, valószínűleg sokkal régebb eredetűnek másolata. (Szövegét v. ö. «Nyelvelméltár» VII. 1881.) A kódex Nyitrán került napfényre. Nevét megtalálójá, dr. Ehrenfeld Adolf bécsi ügyvéd, a herceg Esterházy család jogtanácsosától kapta, aki mint Ehrenfeld Béni nyitrai polgár fia, Nyitrán született és ott járt gimnáziumba. Az 1850—51. tanévben, 15 éves korában a nyitrai gimnázium VI. osztályát végezte és 1851 júl. havának egy délutánján, mikor az osztályba lépett, tanulótársai régi könyvekkel dobálóztak, melyeket egyik — ma már ismeretlen nevű — osztálytársuk egy nyitrai ház padlásán talált. Ehrenfeld csodálkozva látta, hogy régi magyar nyelvű kézirattal játszanak. Roppant értékét persze nem sejtette, de a gyermek magas intelligenciájára vall, hogy felismerte

azt, hogy becses, megőrzésre méltó dolog került a véletlen folytán kezébe. Csere útján megszerezte dobálódzó társától a kéziratot és így a harmadik legrégebb összefüggő magyar nyelvemléket mentette meg a biztos pusztulástól. Az E.-t a Nemzeti Múzeum mintegy 1000 font sterlingért szerezte meg dr. Ehrenfeld Adolf Bécsben élő gyermekeitől, mint kizárólagos örökösöktől. A kódex első táblájának belsejébe Ehrenfeld Adolf még gyermekkorában beírta nevét és a felfedezés évét, 1851-et. A Jókai-centennárium alkalmával az E.-nek a Jókai-kódex nevet adták. F. B.

Ehrenreich, 1. Izsák, vésnök-művész, szül. Pozsonyban 1765., megh. Pesten. Eleinte Pozsonyban űzte mesterségét, hol főleg mágnások foglalkoztatták, mint kitűnő kő-címervésnököt. 1789. Pest városi magisztrátusának engedélyével, «vésnöki művészetének gyakorlására» Pesten telepedett le a belvárosi Kemnitzer-fele házban. Még nagyobb híre vitte fia, Móric, aki kitértés E. Sándor, Ádám névenszerepel a művészeti irodalmában. M. B.

2. **E. Lajos,** orvos, szül. Pozsonyban 1837. Oklevelét Bécsben nyerte, majd járásorvos lett Szirákon, később tiszteletbeli megyei főorvosnak választották. Cikkei a német és magyar orvosi szakajtóban jelentek meg. Önálló műve: *A malária betegségek, különös tekintettel Magyarországra* (Bpest, 1890). Ez a munka a Magyarorvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésén 100 aranyat nyert.

3. **E. Sámuel,** 1. rabbi, szül. Szobon 1863. máj. 20. Különböző jesivákon tanult. Hosszabb idő óta a szilágysomlyói hitközség főabbija. Megjelent munkái: *Lechem Slómó*; *Kol Arje*, amelyek talmudikus kérdésekkel foglalkoznak.

4. **E. Sámuel,** 2. rabbi, szül. Beregszászon 1860. 1893-ban a borsod-csabai rabbiszéket foglalta el és 1898. a szilágysomlyói hitközség élére került, ahol jelenleg is működik. Itt híres jesivát vezet. 1904-ben sajtó alá rendezte és megjegyzésekkel ellátta nagyatyjának Schwartz Ábrahám Juda ha-Kohén *Kol Arje c.* responsum-gyűjteményét. 1924-ben megjelent *Lechem Selomó c.* talmudi glosszákat tartalmazó műve. 1927-ben kijavított szöveggel és kommentárral ellátva kiadta egy középkori tudós világhírű responsum-gyűjteményét *Raavan c.* alatt.

5. **E. Sándor Ádám***, réz- és acélmetsző, szül. Pesten 1791., megh. Bécsben 1844. Apjától tanulta a vésnöki művészetet. 1803-ban Bécsbe ment és az ottani Képzőművészeti Akadémián tanult, hol 1806. a rajzban az első díjat nyerte. Ezután rézmetszéssel foglalkozott és Budán telepedett le. Több műve által, különösen Canova arcképével magára vonta a műértők figyelmét és számosan bízták meg őt arcképtük metszésével. Így ő metszette V. Ferdinánd király, valamint Mária Anna Karolina királynő arcképét, továbbá gr. Barkóczy Ferenc primásnak, b. Wesselényi Miklósnak, Ürményi József országbírónak és sok más előkelőségnek arcképét. 1823-ban belefogott egy nagyobb munkába, az *Icones Principium, Procerum ac praeter hos illustrium Virorum Martonariumque veteris et praesentis aevi, quibus Hungaria et Transsylvania clarent c.* arcképtár elkészítése, melyből 1835-ig 95 lap jelent meg.

1825-ben Bécsbe költözött, hol ezt a művét folytatta. A *Perger Bildergallerie des Belveder* c. gyűjteményében is található néhány kitűnő metszete. M. B.

Ehrentreu Heinrich, müncheni orth. rabbi, szül. Óbudán 1854., megh. Münchenben 1927 jan. Nagysurányban és a pozsonyi jesiván tanult, azután Mainzban a Bondy-családnál volt nevelő, egyszersmind a heidelbergi egyetem hallgatója. Az utóbbi helyt filozófiai doktorátust tett. Veje volt Hirsch (l. o.) óbudai, majd hamburgi főrabbinak s 1885 óta a müncheni orth. frakció, az «Agudasz Jiszróél» rabbija volt, minélfogva az egész hitközség vallási ügyei ő alá tartoztak. Munkatársa volt a mainzi Israelitnek és a frankfurti Jahrbuchnak, de élete főműve a Rabbinowitztól kezdett müncheni talmudkézirat kiadásának folytatása, a *Dikduké Szóferim* (Variae Lectiones, Przemysl 1897). Ezekon kívül megjelentek: *Minchasz Pittim* c. (1928) halachikus értekezései. S. R.

Ehrlich, I. G. Gusztáv, várospolitikus, szül. Iglaban (Morvaország) 1849 márc. 4. Fiatalon került Budapestre, ahol kitanulta a vasszakmát s önállósította magát. Később vas-, majd szénnyagkereskedő lett. A 80-as években került be a főváros törvényhatósági bizottságába, ahol csakhamar vezető szerephez jutott. Pártot alakított, az úgynevezett E.-féle liberális pártot, amely évtizedeken át döntően irányította a főváros politikáját. Megalapította az Erzsébetvárosi Kört, amelynek sokáig elnöke volt, jelenleg pedig tb. örökös elnöke. A hitközségi életben állandóan tevékeny szerepet játszott. Sokáig volt a Pesti Izr. Hitközség pénzügyi előljárója, majd elnökhelyettese. Az 1928-iki hitközségi választásokon pártja kisebbségben maradt. V. A.

2. **E. Jakab**, rabbi, szül. Pápán a XVIII. sz. század utolsó évtizedében, megh. Nádason 1871. 1822-től haláláig töltötte be a nádasi rabbiállást és korának ismertebb talmudtudósaival tudományos levelezésben állott. Szófer Mózes döntvényei sokszor említik nevét.

Ehrlicher Jud. A jiddis nyelvhasználatban vallásos zsidó, mert a közfelfogás a becsület fogalmát összeköti a vallásossággal.

Ehrenthal Aron, rabbi, szül. Prosznitzban, megh. 1888. Jeles szónok volt és nagy hírnevet szerzett kitűnő németnyelvű szónoklataival. Kaposvári rabbiállásából a csehországi Horitzba került. Megjelent művei: *Mate Aharón* (Prága, 1861) homiletikus magyarázatok, *Hadaszim Leniszin* (Frankfurt, 1887) esküvői beszédek és *Bineurénu*.

Ehrentheil Móric, pedagógus és író, szül. Szilágy-Nagyfalun 1825., megh. Budapesten 1894 dec. 27. Miután sok helyen volt népiskolai tanító, 1867. Budapesten telepedett meg, ahol mint író működött. Művei: *Magyar nyelvtan* (Erényi Mór álnév alatt); *Kleine deutsche Sprachlehre* (1865); *Jüdische Charakterbilder* (1866); *Héber-magyar szótár Mózes öt könyvéhez* (Sárospatak 1868.); *Jüdisches Familienbuch* (1880); *Der Geist des Talmud* (1880); *Reception und Orthodoxie* (1892). Azonkívül két folyóiratot is adott ki rövid ideig: *Jüdische Volksschule* és *Das traditionelle Judentum* c. utóbbit Dr. Freud álnéven. S. R.

Eibenschütz, I. Mordechai (Márkus), rabbi, E. Jonátán altonai főrabbi fia, a pozsonyi Theben Ábrahámnak (l. o.) veje. Nagy talmudtudós és művelt férfi volt. Az atyja ellen folytatott hajsza ő ellene is megnyilvánult (E. Jonátánt azzal vádolták, hogy Sabbattai Cevi követője volt) Pozsonyban, melynek közvéleménye az egész európai zsidóságot felduló áldatlan harcban egy ideig az E.-ök mellett küzdött. Később Leidesdorf Zanvilnak mégis sikerült a hangulatot az E.-ök ellen irányítani. Az ő hajszája folytán 1761. peszach hetedik ünnepnapján a hitközség E.-t a börtönbe vetette. Leidesdorf maga bevallja egy levélben, hogy E. ártatlan volt. E. Stomfába menekült Arholz rabbi barátjához. Panaszt emelt Mária Teréziánál a hitközség ellen. Később öccsével, a híres E. Wolffal együtt Drezdába ment. Ott zsinagógát alapítottak. Viharos életét ott is fejezte be. (V. ö. *Emden*, *Hitabchut*; *Lów* Lipót *Gesam. Schriften*; *Ungarl. Jüd. Zeitung*, Markus Eibenschütz (1910–1914); *Eibenschütz*, Pléthy előszó; *Herzog*, A stomfai zsidók története). B. S.

2. **E. Riza**, szász királyi udvari operaénekesnő, szül. Budapesten 1871. Először Lipcsében, majd 1902 óta a drezdai Hofoperben énekelt nagy sikerrel. Erdemeinek elismeréséül kapta a szász. kir. udv. operaénekesnői címet. K. K.

Eichner Soma, ujságíró, szül. Liptószentmiklóson 1849. Sokáig a Neue Freie Presse belső munkatársa volt, majd a Pester Lloydnál működött, 1904-től kezdve pedig szerkesztette az Ungarische Information c. könyvomatost és a Budapesti Sonn- und Montagszeitung-ot.

Einhorn, I. Ábrahám Cháim, mojsziui (Máramaros vm.) magántudós. Megjelentek *Birchasz Habájisz*, *Mekór Habróchó*, *Acé Hoélu* c. művei, amelyekben vallásgyakorlati kérdésekkel foglalkozik. Öregségére Palesztinába költözött, ahol Szafetban telepedett le és ott is halt meg.

2. **E. Ignác**, I. Horn Ede államtitkár.

3. **E. Móric**, matematikus, Horn Ede (l. o.) testvére, önkéntes volt a szabadságharcban Bem hadseregében s a tüzérségnél szolgált. 1849-ben agyúja mellett esett el.

Eisenberger Géza, rabbi, szül. Batrovceban (Szlavónia) 1892 ápr. 28. 1909—1919 a budapesti Rabbiképző növendéke volt. 1919-ben avatták rabbivá. 1919-ben a Pesti Izraelita Hitközség választanára, 1920. vallásánár Szegeden, 1921. a tapolcai hitközség rabbijává választották, 1926 óta gödöllői főrabbi. *Imák a frigyszekrény előtt* c. munkája Tapolcán jelent meg 1923-ban. F. D.

Eisenstadt, I. Méir ben Izák kismartoni rabbi és híres talmudjogász, szül. Litvániában, 1670., megh. Kismartonban 1744. jún. 6. A Sach oldalági leszármazottja. Előbb egy poseni községben, majd a radorni kormányzóságban, később Wormsban lett rabbi, ahol Wertheimer Sámson ajánlatára a Bész ha-Midrason Talmudot tanított. Midón 1701. Wormsot a franciák megszállták, Prosznitzba, Morvaországba ment rabbinak. Itt szintén híres jesivát tartott s tanítványai közül való volt Eibenschütz Jonáthán. 1711-ben ismét visszament a poseni Szydlovieche rabbinak, de 1714. elfogadta a hitközség meghívását Kismartonba. Ekkor vette fel az Eisenstadt nevet. Az

irodalomban Meir As néven is szerepel Eisenstatt (Kismarton) után, amelynek As kezdőbetűs rövidítése. Valamely okból azonban rövidesen el kellett hagynia Kismartont, bár hívei nagyra becsülték. Három évig volt távol s ezalatt fia helyettesítette, azután visszatért s élete végéig ott működött, mint messze földön elismert tudós, aki főleg a talmudi jog terén volt nagy tekintély. Döntéseiért Németország legtávolabbi helyeiről csakúgy felkeresték, mint Törökországból és Olaszországból. Művei: *Or-ha-ganuz*, jogi munka, mely a *Ketubót* traktátust és a *Sulchan-Aruch*-ot magyarázza (Fürthben jelent meg 1766.); *Pönim Meirósz*, responsumok és megjegyzések különböző talmudtraktátusokhoz (4 részben, Amsterdam 1716—1739); *Kosznósz-Or*, homiletikus kommentárok a Pentateuchhoz, mely unokájának, Eleazar Kalirnak (l. o.) *Or Chódos* c. munkájával együtt *Meóré És* c. jelent meg 1766. Fürthben. S. R.

2. *E. (Katzenellenbogen) Méir*. 1670-ben, a zsidóknak Ausztriából és Kismartontól történt kiűzése után elhagyta atyjával Chajim E.-tal és fivérével Mózes E.-tal (l. o.) hazáját és Prágában telepedett le. 1695 körül Stomfán rabbihivatalt viselt. Szerzője a következő könyveknek: *Ner Lamoór* (Wilmersdorf 1675); *Miste Jájin* (Fürth 1695). Ezenkívül írt még glosszákat a *Széfer Hagilgulim*hoz (Frankfurt 1684). M. B.

3. *E. Mózes, E. 2. Méir* fivére. A kismartoni zsidók kiűzésekor (1670) ő is elhagyta hazáját és Prágába ment. Ott tanítással foglalkozott. Ott írta a *Chochmasz Hamiszpár* c. aritmetikai tankönyvet (Dyrhenfurt 1712) és az 1713—1714. Prágában dühöngő pestisben elhaltakról *Ein neu Klaglied* (Amsterdam 1714) c. siralmat. M. B.

4. *E. Simon*, rabbi, szül. Wienben. Kismarton (Eisenstadt)-ban telepedett le, hol kabbalával is foglalkozott. Nyugalomát megzavarta az 1670-i kiűzés, amiért Lengyelországba vándorolt. Főmunkája a homiletikai tartalmú *Chélek Simon*. Mások munkáit is kiadta. *Gilgulé nesómósz* c. kabbalisztikus munkája, amely a lélekvándorlásról szól, 1688. jelent meg, Prágában. F. D.

Eisenstatt, 1. *Juda Léb* rabbi, *E. Majer* (l. o.) ungvári rabbinak, az *Imré És* döntvénytár szerzőjének fia. 1852-től 1867. fiatalon bekövetkezett haláláig viselte Szobráncon a rabbihivatalt. Testvérbátyja volt neki *E. Menáchem* ungvári rabbi, a *Zichrón Jehudó* (Ungvár 1867) c. munka szerzője.

2. *E. Majer*, rabbi, hasonló nevű jókai rabbi unokája, szül. Sasváron, megh. Ungváron 1852. Kismartonban és Pozsonyban tanult Szófer Mózesnél, akinek kedvelt tanítványaihoz tartozott. Veje volt Deutsch Dávid (l. o.) vágújhelyi rabbinak, az *Óhel Dávid* szerzőjének. Előbb Baján, később Balassagyarmaton működött, 1833-tól kezdve pedig Ungváron, ahol látogatott jesivát tartott fenn. Nagy tudása, jámborsága és tiszta jelleme miatt messze vidékekről felkeresték a hívek, hogy kikérjék tanácsait és imáját. Eletrajzát a *Zichrón Jehudó* és Kohn Sámuel, nagyatyjáról, Schwerin Götzről szóló monográfiájában (Magyar Zsidó Szemle XV. évf.) tárgyalja. Fia és utóda *E. Menáchem* rabbi adta ki halála után

Imré Binó (Ungvár 1866), *Imré Jóser* (u. o. 1864.) és *Imré És* (I—II. u. o. 1852—54.) c. talmudmagyarozatot és döntvényeket tartalmazó műveit. Másik fia *E. Juda Léb* szobráncai rabbi volt. S. R.

Eisler Máttyás, orientalista, Kolozsvár kongresszusi hitközségének főrabbiája. Szül. Pátyon (Pestmegye) 1865 szept. 2. Teológiai tanulmányait a pesti rabbiképzőben és berlini Hildesheimer-féle rabbiszemináriumban végezte. A pesti egyetemen bölcsészeti doktorátust szerzett. 1890-ben az Országos Izraelita Tanítóképző intézet héber tanára, 1891. a kolozsvári hitközség főrabbiává választották. Később a kolozsvári tudományegyetemen a keleti tudományok magántanára. Elnöke az Erdélyi és Bánáti Országos Rabbiegyesületnek és több jótékonyági intézménynek, közöttük a külföldön tanuló zsidó diákokat segélyező országos bizottságnak vezetője. Széleskörű és tudományos körökben megbecsült irodalmi működést fejt ki, különösen az erdélyi zsidóság története körül, amelyet alapos tanulmánnyal gazdagított. Legnevesebb művei: *Az erdélyi zsidók múltjából* (1901). Az Erdélyre vonatkozó kitünő ismereteket ő közölte a Jewish Encyclopediában; *A tenger a biblia költészetében* (Budapest 1914); *Az erdélyi országos főrabbi* (Kolozsvár 1901); *Maimuni és az Agáda* (1905). Számos cikke jelent meg a Pester Lloydban, a Neues Pester Journalban, az Egyenlőségben, az Erdélyi Muzeumban, az Allgemeine Zeitung des Judentumsban, az Új Keletben és sok más ujságban. E lexikon munkatársa. F. D.

Ekev hetiszakasz, mely Mózes 5. könyve 7. fejezetének 12. versétől a 11. fejezet 25. verséig terjedő részt foglalja magában. Rövid tartalma: A törvénytartás jutalma. Intelem az elbizakodottság ellen. Az aranyborjú. Mózes könyörgése. Az új kőtáblák. Intés Isten törvényeinek hűség megtartására. A hetiszakaszhoz tartozó prófétai rész *Jesája* könyve 49. fejezetének 14. versétől az 51. fejezet 3. verséig terjed. A törói és prófétai rész között nincsen összefüggés; csak-hogy a liturgiai berendezkedés szerint e hetiszakasz mindig a vigaszhetekben av hó 9. és ros hasonló között olvastatik fel, így lett e vigasztaló beszédet tartalmazó fejezet a kijelölt prófétai szakasz. F. D.

Él (h.). Isten.

Elbert Imre, zongoraművész, szül. Budapesten 1860., megh. 1897. u. o. A Zeneakadémia elvégzése után 1887. a zongora melléktanszak segéd-tanára lett, de betegsége miatt szabadságot kapott. Egyetlen dalművét, amelynek *Tamára* a címe, 1895. mutatta be az Operaház. K. K.

Eleazar, rabbi 1655—58. töltötte be hivatalát Budán, majd a hitközségi viszályok folytán lemondott és a Szentföldre zarándokolt, ahol 1668 körül halt meg.

Elek, 1. *Artúr**, író, szül. Budapesten 1876. Az egyetemen a bölcsészeti fakultást u. o. végezte. Írói pályáját 1895. kezdte el, mint több fővárosi lap munkatársa. Később az Ujság napilap szerkesztőségébe lépett. Szerkesztette a Műbarát c. esztetikai folyóiratot. A magyar kritika méltán elismert művelője. 1915—19 közt az Orsz. Magyar Iparművészeti Főiskolán volt a művelő-

déstörténet tanára. Lefordította Carducci, A. Graf, De Amicis, Daudet, Stendhal és G. Keller fontosabb műveit. Az összes magyar legújabb költőkből anthológiát állított össze *Újabb magyar költők* címen (1911). Egyéb művei: *Poe Edgar* (1910); *Alarcos menet* (elbeszélések, 1912); *Nagy Balogh János élete és művészete* (1922).

2. *E. Pál (malomszegi)**, közgazdász, udvari tanácsos, szül. Ondrohán (Nyitra vm.) 1856 szept. 12., megh. Badenban 1914 ápr. 15. Pályáját a bankszakmában fiatalon kezdte, mint a párisi Dreyfus-cég export-import vállalatának egyik vezetője Párisban, majd Londonban. 1890-ben Baross Gábor miniszter felismerve E. tehetségét, hazahívta s a Magyar Kereskedelmi Rt. vezérigazgatójának nevezette ki. E. ezt a bankot újrászervezte Magyar Bank és Keresk. Rt. néven. Nagy érdeme, hogy a flumei gyarmatarubehozatalt állandósította s ugyanezt tette a déligyümölcs-, a nyersbőr- és gyapjú-aukciók meghonosításával. Ezenkívül kiviteli piacokat szerzett a sótermelés részére és átszervezte a magyar államvasutak gépgyárának ügynökségét. S. R.

Él erech apájim. (h.). *Hosszantűrő Isten.* Hétfői és csütörtöki ima, amely befejezi a tachanun-t, a bűnbevallást. Újhold napján és félünnepkor az ima elmarad.

Életfilozófia. A zsidóság életfilozófiáját a következő szentenciában fejezi ki a *Pirké Ábót*: *Dá meajin bószo, ulon ató holéché, velifné mi ató ószid litén din vechesbon. Meajin bószo? Mitipó szeruchó. Ulon ató holéché? Limkom ófor rimó vesztoló. Velifné mi ató ószid litén din vechesbon? Lífne melech malché hamlochím hakodós boruch hú.* Gondold meg, honnan eredsz, hová mégy és kicsoda előtt kell majd számot adnod? Honnan eredsz? Undorító anyagból. Hová mégy? Olyan helyre, ahol por, féreg és kukac van. És ki előtt kell majd számot adnod? A Királyok Királya előtt, a Legszentebb előtt. Az élet öncélúsága elveszti fontosságát ebben a felfogásban, mert nem csak az eredete, de a vége is undorító. De mégis nemessé alakulhat és elviselni is érdemes, ha olyan tartalmat kap, amely az Isten felé törekszik. A végső leszámolás bizonyossága pedig felébreszti az emberben a felelősség-tudatot, amely az emberi életet az állati élet fölé emeli. F. M.

Életkor. A zsidók életkorára nézve a háború előtti időkben érdekes statisztikák készültek a világ minden részén, amely adatokból következtetni lehet a zsidók átlagos élettartamára. 1897-ben Oroszországban a zsidólakosság 52·3%-a, míg Németországban csak 28·2% volt a 1—19-es korosztályban. Ez a két szám világosan mutatja a keleti és a nyugati zsidóság szaporodási arányait s a kettő között mutatkozó nagy különbséget. Dániában, ahol meglehetősen nagy a zsidó bevándorlás 1901. a 21—60 évig terjedő korosztályokra az ország összlakosságának 46, míg a zsidólakosság 58%-a esett. Dániában különben is a legkedvezőbbek a zsidóság É-i viszonyai. Az össz-zsidóságnak a 12·30%-a éri el a 60 évet, 80 évig él 5·33% és a 80 évet is a lakoságnak majdnem 3%-a éli túl. Oroszországban — ahol a legnehezebbek a zsidóság életviszonyai — ezek

az arányszámok jóval kedvezőtlenebbek. 60 évig már csak 6·07%, 80 évig 1·40%, míg 80% éven túl csak 0·34% élt a háború előtt. Azóta rosszabbodott a helyzet. Általában azt lehet mondani, hogy a nyugati országokban a zsidók aránylag magasabb életkort érnek el, mint Keleten, ami természetesen szociális és gazdasági helyzetükkel függ össze. Az is bizonyos, hogy a világháború után a gazdasági viszonyok leromlása következtében a zsidók É-határa szűkült, mint másoknál általában, úgy náluk is csökkent a születések és megnövekedett a halálozások száma. A zsidók É.-ának tárgyköret kimerítően dolgozta fel Löw Lipót *Die Lebensalter in der jüdischen Literatur* c. könyvében.

Életmentés. A legfőbb emberi kötelesség a zsidó felfogás szerint és azt már a Biblia iktatta törvényrendszerébe: «Ne vesztegelj felebarátod vére mellett» (*Mózes* 3. 19, 16). Elmulasztásáról nincs büntető szankció a Bibliában, valószínűleg azért nem, mert az É. sok esetben az emberi akarattól független körülményeken vagy lelki diszpozíciókon múlik és éppen ezért a mulasztás mértékét nem is lehetne igazságosan megállapítani minden esetben. Egyébként ilyen büntető szankció a nemzsidó jogrendszerekben sincsen. De a Példabeszédek már utalnak a megtorlásra. «Ha vonakodnál megmenteni a halálra elfogottakat és a meggyilkolás elé tévedteket, azt mondván: nem tudunk róla, a szívek vizsgálója észreveszi és aki lelkedet őrzi, tudja azt és megfizet mindenkinek cselekedetéhez mértén» (24. 11, 12). A Talmud az É.-t olyan fontos cselekedetnek minősíti, hogy érdekében még a szombati nyugalom megszegését is megengedi (*Jóma* 84b). Ebből a gondolatkörből fejtette ki a Talmud (*Szanhedrin* 19b) az árvagondozás kötelességét is, mert életmentésnek fogta fel: «Aki árvát nevel házában, olyan az a Tóra szerint, mintha életet adott volna neki (mert az életét mentette meg)». F. M.

Elijóhu hanóvi. (*Elijáhu próféta*). Illés próféta héber neve. A cselekvő, csodatevő próféták közé tartozik. Achab király idejében lépett fel s felvette a harcot a Baal-kultusz ellen. Halálának körülményeit a Biblia égbeszállásnak mondja s így a zsidó népképzelet őt örökké élőnek tartja s sok képzetet fűz hozzá. Ő lesz a Messiás előhírnöke. Ő oldja meg a mindezideig meg nem oldott kérdéseket. Ő van jelen a szédernél (1. o.), részére töltik meg a népi felfogás szerint a széder ötödik serlegét. Ő vigyáz a kicsiny gyermekre a körülmetélés alkalmával. Több dal örökíti meg emlékét, egyik a szombatesti liturgiában is helyet kapott. F. M.

Elijóhu próféta trónszéke. Rövid, többnyire gazdagon díszített, faragott pad támasztékkal, amelyet a circumcisio alatt használnak a zsinagógában. A pad kétüléses. Egyiken a szandok (koma) ül, aki a csecsemőt tartja, a másik ülés üresen marad, mert azt szimbólikusan Illés (Elijóhu) prófétának, a gyermekek védelmezőjének tartják fenn. A benedikciók elmondása alatt a csecsemőt erre az ülésre fektetik és ezzel azt fejezik ki, hogy a próféta védelmébe ajánlják.

Elijóhu serlege. Borral töltött serleg Elijóhu próféta számára a széderestén. Elnevezésé-

nek alapja a következő. A Tóra egyazon versben 4 párhuzamos szót használ a megváltásra és erre alapítja a Talmud a 4 serleg bor ürítését a széderestre. Mivel azonban folytatólag még egy 5-ik kifejezése van, kétséssé vált, nem kell-e ennek megfelelően öt serleget üríteni. A kétsésségnek szokásos körülírása a Talmudban: «függőben marad, míg Elijóhu nem jön». Elijóhu t. i. a Biblia szavaiból kivehetőleg a mennybe szállt, életben maradt tehát és visszavárható, mint a Messiás előhírnöke (*Maleachi* 3. f.). Eljövetelekor az a tisztség vár rá, hogy a vallás kétséges kérdéseit ő döntse el véglegesen. E tehát a. m. Elijahudöntésre váró serleg; az elnevezés nem mutatható ki a XV. század előtti irodalomban. E serleget a széderesti lakoma végén töltik meg és akkor szokás az ajtót is kinyitni Elijóhúnak, mint láthatlan vendégnek fogadására. F. M.

Elisa (*Elizeus*), Elijóhu próféta hódoló tanítványa és később szellemének örököse (*Kir.* II. 2–9. fejj.) Jórám, Jéhu, Joachaz és Joás izraeli királyok idejében; számos csodatettet tulajdonít neki a bibliai hagyomány, olyanokat is, melyek másait látjuk Jézus tevékenységében. Politikai tevékenységet is fejtett ki, hadba kísérte Jórámot, megjósolta Chazael szír hadvezérnek a trónrajutást, Jéhut kenette fel Izrael királyává és győzelmet biztosított Joásnak a szirusok fölött. Csodatételei a közhit szerint még a halála után sem szűntek meg és egy halott feltámasztatását annak tulajdonítják, hogy megérintették a próféta esontjaival. F. M.

Elkülönülés. Sokszor maguk a zsidók kerestek a nemzsidó népektől való E.-t, sokszor rájuk kényszerítették a nemzsidók. Zsidó részen a létfontartás ösztöne és az örökölt erkölcsök védelme mozgatta meg ezt a tendenciát, nemzsidó részen pedig az elfogultság, a gyűlölet és mindenekelőtt a gazdasági érdek, amely arra törekedett, hogy a lehető leghátrányosabb helyzetbe juttassa a zsidó érvényesülést. Tárnyilagosan mégis meg kell állapítani, hogy első kezdeteiben a zsidó szellem produktuma az elkülönülő irányzat és abból az argodalomból eredt, hogy a nemzsidó népekkel való szoros érintkezés az ősi életformáktól való eltávolodásra vezethet. Már a Szentírás étkezési tilalmai, a ruházkodásra vonatkozó előírásai, a borotválkozást és öncsonkítást tiltó rendeletei, a leigazott pogánynépekre vonatkozó rendszabályai és levitikus törvényei is a zsidó nép különállásának biztosítását célozták. Nem kulturális fölényességének gőgös tudatában deklarálta «kiválasztottságát» a zsidó nép, hanem kulturális alázatosságában, amely fölismerte a nagy népek túlnyomó erejét és ki akart térni a velük való versengés elől, hogy eredetének tisztaságában tartsa meg népi sajátosságait. Nem is kifelé, hanem befelé hirdette a kiválasztottságot, hogy ebben tartsa és elhatárolja a zsidó felelősséget. Jellemző erre a Talmudnak az a kijelentése, hogy a zsidó népet azért választotta ki az Isten, mert lelkisebb és leglenézettebb volt a népek között. Az állami élet delezésén és hanyatlása idején, a próféták korszakában, mikor a zsidó nép életében már erőteljesebben érvényesültek a különböző kultúrák kölcsönhatásai és a héber életformákat

visszafejlődéssel vagy eltorzulással fenyegették, a faji gondolat vette át az ősi zsidó élet megvédését. A próféták már keveselték a formalizmusban rejlő erőt és azzal igyekeztek megmenteni a zsidó nép ősi karakterét és misszióját, hogy a faji öntudatba ágyazták a zsidóság lelki életét és állandóan azoknak a népi sajátosságoknak megőrzésére ösztönözték, amelyek őt a nemzsidó népektől megkülönböztetik. Még az egyetemes emberiségért való szent hevülésük, az Egyisten eszméjének világoszménnyé való kitágítása, a messiási gondolat kibontása is azt a törekvést szolgálta, hogy megerősítse kiválasztottságának tudatában a zsidó népet és éppen ezzel nyerje meg az E.-i törekvéseknek. A diaszporában, a nemzeti kötelék szétesése között már nem sok eredménnyel biztatott a prófétikus elgondolás és a zsidó nép életérdekeiért küzdő vezetők ismét a vallásban rejlő erőhöz folyamodtak. Már a szétszóratás első idejében is minden törekvés arra irányult, hogy az egész zsidó szellemi élet a vallással forrjon össze, mert azt remélték, hogy így az idegen befolyást kirekeszthetik és a zsidóság népi különállását megmenthetik. Ennek a célnak szolgált az ez időben kiépített hitélet egész rendszere, amely befelé állandóan kimélyült és újabb meg újabb szigorításokkal bővült. Az ősi törvényeknek e célhoz való alkalmazását a *Tóra elkerítésé*-nek mondják a talmudikus kodifikátorok. «Kerítést húztak a Tóra köré», hogy idegen életformák ne szivároghassanak a zsidó életbe. Így történt, hogy a zsidó ősiséghez való szenvédeleyes ragaszkodásból bontakozott ki az E. principiuma, amely biztosította a zsidóság megmaradását, de megnehezítette társadalmi elhelyezkedését és sok évszázadon át a nemzsidó népekkel való együttdolgozását is. Az évszázadok folyamán azonban nem mindig érvényesült egyforma erővel ez a principium, így Magyarországon sem, ahol a honfoglalást követő első századokban az ősi magyar zsidók, különösen a kozárszarmazásuak szoros társadalmi közösségben éltek a pogány és keresztény magyarokkal. A külön zsidó kultúrának még a nyomait is csak nagyon gyéren találjuk ebben a korszakban, sőt az együttélés hatásai sokáig még a későbbi századokban is érezhetők és talán az a meglepő jelenség is, hogy a kifejezetten zsidó tudomány művelésére csak nagyon későn adta rá magát a magyar zsidóság, az első századokban tapasztalt zsidó-magyar összeforrottságban leli magyarázatát. Az ezután következő századokban nemcsak nálunk, de másutt is a keresztény szellem segítette elő a zsidó E.-t, amely csak az új időkben enyhült részint a liberálizmus hatása alatt, részben azoknak a küzdelmeknek a nyomán, amelyeket az emancipáció érdekében maguk a zsidók indítottak és vívtak meg sikeresen. U. P.

Ellenberger Henrik, zsidó történetíró, a Budapesti Bankgyesület elnöke, szül. 1795., megh. 1883. Budapesten. Műve: *Geschichtliches Handbuch. Chronologische Reihenfolge der heiligen jüdischen Tradition von Moses 1540 v. Ch. G. bis zum Schluss des Talmuds 500 n. Ch. G. nebst Anhang über die spätere Entwicklung derselben* (Budapest, 1883).

Ellenbogen 1. *Adolf*, hegedűművész és operai zenekarmester, szül. Miskolcon 1817., megh. Budapesten. Apja, a miskolci zsidó hitközség kántora, őt is akarta kántornak nevelni, de hajlama a hegedűjátékra vonzotta. Bécsbe ment, hol egy rokona támogatásával az ottani konzervatóriumba léphetett. 1834-ben hazatérvén, a miskolci színház számára zenekart szervezett. Kitűnő hegedűs volt, híre egyre növekedett és 1836. a budai színházhoz szerződötték. 1837-ben az egész budai színház zenekarával ő is a megnyitott pesti Nemzeti Színházhoz került, hol csakhamar első hegedűs, nemsokára balletigazgató és zenekarmester lett. A múlt század 60 és 70-es éveiben tevékeny részt vett a főváros zenei életében. Sok zenei kompozíciót alkotott, ú. m. körmagyart, csárdást, keringőt és egyéb tánczenét, melyek nevét népszerűvé tették. M. B.

2. *E. Ignác*, rabbi, szül. a vasmegyei Jánosházán 1888 jan. 25. 1908—18. a budapesti Rabbi-képző növendéke. 1918-ban avatták bölcsész-doktorrá Budapesten, 1919. pedig rabbivá. 1919—22. a Pesti Izraelita Hitközség hittanára, 1922 óta sümegi főrabbi.

Ellenforradalom. A proletárdiktatúra letörésére irányuló forradalmi mozgalom Oroszországból indult ki, ahol Denikin, Kolcsak és más tábornokok a szovjet megbuktatására átszervezték a cári haderők maradékát. A magyar proletárdiktatúra kitörése után 1919. Bécsben bizottság alakult, amely megindította az ellenforradalmi mozgalmat és a tanácsköztársaság megbuktatására az antanttal is tárgyalta. Ebben a mozgalomban nem csak az úgynevezett történelmi osztály vett részt, hanem jelentékeny súllyal a polgári középosztály is. Természetes, hogy az ellenforradalmi eszme a zsidóság között is megtalálta azokat, akik a hagyományos társadalmi rend hívei voltak és ezek a bizottság támogatására siettek. A jún. 24. megkísérelt ellenforradalmi akcióban fontos szerepet játszott Klauber Leó postasegéd-tiszt, aki megmuutatta, hogy melyik helyiséget kell megszállni a központi postapalotában és a vidékre is ő adta le a távirójelszót, hogy kiűtött az ellenforradalom. Korvin Ottó forradalmi bírósága halálra ítélte s csak Romanelli olasz ezredes közbelépése mentette meg az életét. A halálos ítéletet akkor 15 évi börtönre enyhítették. Mások az életükkel fizették meg a régi rendhez való ragaszkodásukat. Váry Albert ügyész a forradalmi időkről írt könyvében összeállította a proletárdiktatúra által kivégzettek statisztikáját és ebből kitűnik, hogy összesen 590 egyént végeztetett ki a diktatúra, ezek között 44 (7.4%) zsidót. A nem halálos megtorlások még nagyobb arányszámot mutatnak a zsidóság oldalán. Mikor már bukását várta a diktatúra, a polgári osztályból túszoikat szedett. Budapesten 386 tús között 73 (18.9%), Veszprémben 40 között 20, Sátoraljaújhelyen 46 között 14, Hatvanban 13 között 3, Hódmezővásárhelyen 20 között 4, Gyomán 14 között 3, Kaposvárott 14 között 2, Nagykanizsán 33 között 5, Tiszafüreden 19 között 3, Szombathelyen 29 között 9, Csongrádon 27 között 5, Türkevén 9 között 3, Balassagyarmaton 12 között 6, Debrecenben 53 között 14 tartozott a zsidóságra.

hoz. Aradon ellenforradalmi kormány alakult a diktatúra megdöntésére. Ennek a kormánynak az igazságügyminisztere Pálmai Lajos aradi zsidó közjegyző (államtitkára pedig Eckhardt Tibor) volt. Az adminisztrációs és agitációs költségeket Wolf János és Krausz Samu zsidó polgárok az aradi Lloyd Klubban gyűjtés útján szerezték meg. Szegeden máj. 19. alakult meg gróf Károlyi Gyula vezetésével az ellenkormány, amelynek működését a szegedi zsidók készítették elő; az ő közreműködésük nélkül a szegedi ellenforradalom nem is sikerülhetett volna. A nemzeti hadsereg céljára szükséges pénzt szintén a zsidók adták össze. A szegedi Anti-Bolsevista Comité megteremtésében nagy része van Biedl Samunak, a hitközség elnökének, továbbá Papp Róbert ügyvédnek, a szegedi Függetlenségi Párt elnökének, Bokor Adolf gyógyszerésznek és Schweiger Miksa fakereskedőnek. Először tartalékos tisztizászlóaljak alakultak, amelyek a vöröskatonákat lefegyverezték és a kaszárnyát elfoglalták. Az ellenkormány Aradról csak ezután költözött át Szegedre. A kaszárnyát elfoglaló tisztek között a következő zsidókat találjuk: Főhadnagyok: Bach Artur, Biedl Jenő (megh. 1928. a világháborúban szenvedett sebesülések következtében), Boros Jenő, Czeisler Sándor és Fischer Marcell; hadnagyok: Bach Ferenc, Gábor Gyula, Havas Árpád, Rózsa Lajos, Schatz Gyula, Szántó Rezső, Trebits Gyula; alhadnagyok: Bach László, Lindenfeld Lajos és Vas Miklós önkéntes. A 72 ellenforradalmi tiszt között 15 zsidóhitű volt. A proklamációt, amelyet 1919 máj. 17. az A. B. C. kiadott és amely a szent egységet hirdette, a zsidóságból Biedl Samu hitközségi elnök, Papp Róbert és Vajda Sándor írták alá. Akkor még Zdravec István, a későbbi táborigaznádik sem ellenezte az együttműködést és a pedagógiai bizottságban helyet kapott Rosenberg Izidor a zsidó iskola tanítója, a pénzszerző propagandaosztály vezetésével pedig Biedl Samu bízták meg. A szegedi ellenkormány kihagyta a zsidó Pálmaid, de az Ábrahám Dezső vezetésével alakult második kormány a közéleti tárcát juttatta neki. Az előkészítő bizottság ülésén Gömbös Gyula, aki később a fajvédő antiszemita vezére lett, helyeselte, hogy a vezetőségbe két zsidót is választanak. Zdravec páter azonban már azt a kijelentést tette, hogy a konszolidáció előtt a zsidósággal való «leszámolás» nem kerülhető el. A diktatúra bukása után, aug. 28. a Pesti Izraelita Hitközség elöljárósága Székely Ferenc elnökkel az élén ünnepélyes deklarációt bocsátott ki, amelyben a következőket jelenti ki: «A hitközség maga és az egész magyar zsidóság nevében végtelen örömeinek ad kifejezést afölött, hogy az úgynevezett proletárdiktatúra esztelen és erőszakos kormányzati rendszere, amely minden hitközséget és generációk munkájával és áldozatkészségével fölépített gyönyörű intézményeit végpusztulással fenyegette, saját bűnében összeomlott. A hitközség konstatálni kívánja, hogy a kommunizmus nevű tévtan legelsősorban kereskedőellenes áramlat, senkire sem olyan káros és veszedelmes, mint a főleg kereskedelmi és ipari foglalkozást űző zsidóságra. A hitközség ennél-

fogva fájdalommal és egyúttal megbotránkozásal állapítja meg, hogy a kommunista uralom vezérkarában és táborában nagy számmal voltak zsidószármazású emberek, akik majdnem kivétel nélkül már előbb váltak hitlenné vallásukhoz, mint később hazájukhoz. Minthogy pedig ezeknek szereplése lelkiismeretlen és gonosz emberek által arra használtatik föl, hogy a zsidót a kommunistával azonosítsa, a hitközség konstatálni kívánja, hogy minden egyes zsidószármazású kommunistával szemben legalább 1000 zsidóvaljárású magyar állampolgár áll, aki békében és háborúban híven állott a magyar haza és nemzet szolgálatában és a proletárdiktatúra gyászos korszakában más vallású polgártársával együtt türehtetlenül szenvedett és a kommunizmus erkölcsi követelményeitől ép oly távol állott, mint bárki más. A hitközség úgy a zsidóvallás szent hagyományából, mint saját erkölcsi érzületéből kiindulva kimondja, hogy megtagad minden szolidaritást azokkal, akik akár a bolsevista propagandában, akár annak gonosztetteiben aktív résztvettek és azokat, mint a haza és vallás ellenségeit, amennyiben még a zsidó felekezethez tartoznának — annak közösségéből kirekeszti. A hitközség mindezek után a legnagyobb határozottsággal utasítja vissza a magyarországi zsidó hitfelekezet ellen szórt rágalmatokat. Jó és rossz időben országunkért és nemzetünkért minden áldozatra készen szilárdan állunk a magyar törvények alapján, amelyek minket az ország teljesjogú polgáraivá tettek meg.» Még határozottabb Szeged város zsidó polgárságának ünnepélyes nyilatkozata, amelyet 1919 jún. 26. hoztak nyilvánosságra. A nyilatkozat többek közt ezt mondja: «Nem tűrjük és bárhonnán jöjjön is, visszautasítunk minden ürügyet, amely azt a tendenciát szolgálja, hogy bennünket zsidókat vallásfelekezetünk miatt a magyar hazához, a magyar nemzetéhez való hűségünkben meggyanusítson. Mi a magyar nemzeti eszme szolgálatában állottunk a múltban és megrendíthetetlen hűséggel és odaadással állunk szolgálatában ma is, mint bármikor.» A szenvedélyek kitörését azonban sem e nyilatkozatok, sem Vészi Józsefnek híres cikke a Pester Lloydban — aki a budapesti és környékeli zsidóság képviselőjében nyilatkozott — nem tudta megállítani. A zsidóüldözés megindult s olyan méreteket öltött, hogy később a kereszténység kiváló püspökei emelték föl tiltakozó szavukat az üldözések ellen: Csernoch János hercegprímás 1921 jún. 7., Mikes János szombathelyi püspök Zalalövön, 1921 jún. 8., Rott Nándor veszprémi püspök Devecserben 1921 máj. 30., Hanauer István váci püspök Ócsán. Később mára az ú. n. keresztény kurzus vallás- és köznevelési minisztere, Haller István is állást foglalt a zsidóüldözések ellen s Orosházán 1928 jún. 12. a következőket jelentette ki a Büchler Márton rabbi vezetésével előtte megjelent küldöttség előtt: «A keresztény szellem, a keresztény kurzus kizárja a zsidógyűlöletet. Jól tudja, hogy a vörös uralom alatt volt zsidó kegyetlenség és keresztény kegyetlenség, de hithű zsidó nem képes akkora galádság elkövetésére, valamint hithű keresztény sem lesz gyilkossá. Gyű-

lölködést szítani, ártatlanokat üldözni — különösen a mai viszonyok között, valóságos hazáruulás számba megy.» A nemzeti hadsereg Budapestre való bevonulását az egész zsidóság örömmel üdvözölte. Székely Ferencelnök nagy üdvözítő cikket írt, amelyben többek között kijelentette, hogy a nemzeti hadsereg és annak fővezérsége ép oly kevéssé felelős egyes hitvány emberek gáztetteiért, mint a magyar zsidóság a proletárdiktatúra bűneiért. A nemzeti hadsereg fővezére előtt meg is jelent a hitközség küldöttsége, átadta a hitközség 100,000 koronás alapítványát és ismertette a zsidóság panaszait és kívánságait. A később történtek már a legújabb kor politikai történetéhez tartoznak és azért ezekre az eseményekre itt nem térünk ki. (V. ö. Váry Albert, «A vörös uralom Magyarországon»; Kelemen Béla, «Naplójegyzetek és okiratok»). A hitközségek kiadványai, a felekezeti és a napisajtó évfolyamai.

Ellinger, 1. Jozefa* (*Maleczkyné*), operanékesnő, szül. Budapesten 1857., megh. u. o. 1920. Édesapja, Ellinger József híres tenorista maga részesítette leányát az első énekotatásban. 1884-ben az akkor megalakult Magy. Kir. Operaház tagjai közé került. Ragyogó technikájú koloratúrénekesnő volt, aki fényesen magas hangjaival elragadta a közönséget. Lipcsében, Berlinben, Drezdában is nagy sikerrel vendégszerepelt. 1886-ban megvált a Magy. Kir. Operaházról, amelynek tiszteletbeli tagja lett és évtizedeken keresztül mint az Orsz. Zeneakadémia énektanára kitűnő módszerével fejlesztette számos tanítványának tehetségét. Férje volt Maleczky József, az Operaház zenekarának tagja. K. K.

2. E. József, énekes, a Nemzeti Színház dalmű-énekesese, szül. Budapesten 1820., megh. u. o. 1891. Atyja szegény muzsikus volt, így E. már kora ifjúságában kenyerigondokkal küzdött. 1845-ben Pozsonyba kóristának szerződött. Ugyanabban az évben a *Norma*, *Belzár* c. operákban lépett fel, amelyekben nagy sikert aratott. 1846-ban Pestre szerződött «kardalnok»-nak, 1847. Bécsbe ment, 1851. a müncheni udvari operában vendégszerepelt, ahol Lajos bajor királytól sok kitüntetést kapott. Frankfurtba, majd Grácba szerződik. 1852—53-ig Bécsben az udvari színháznál első tenorista. 1854-ben tért vissza Budapestre. Először az akkori Erzsébet-téri német színházban lépett fel, a *Stradella* c. operában. A nagy siker felbátorította gr. Ráday Gedeont, a Nemzeti Színház akkori intendását és szerződést ajánlott fel E.-nek. Hét éven keresztül volt tagja a színháznak. Hét év után differenciái támadtak az igazgatósággal és Rotterdamba költözött. Négy év múlva azonban visszatért és ismét a Nemzeti Színház tenoristája lett; egyike volt az akkori idők legnépszerűbb énekesinek. (V. ö. *Ságh*). K. K.

Él Melech jósév. (*h.*). Kezdeté a szelichósz (l. o.) leggyakrabban előforduló részének. Minden egyes szelichó után mondják. Isten kegyelméről, tizenhárom tulajdonságáról szól, a vonatkozó bibliai részt is tartalmazza. F. D.

Él Melech neemon (*h.*). *Isten, hűséges király.* Ezt a három szót a sémá (l. o.) elé iktatja, aki egyedül és nem a községgel végzi az ájtatos-

ságot. A dolog eredete az lenne, hogy a sémában előforduló szavak száma megfelel a zsidó anatómia által kimutatott 248 testrésznek, abban az esetben, ha az utolsó két szót és a következő szakasz első szavát kétszer veszik, miután ezt nem csak az imádkozó maga mondja, hanem az előimádkozó is megismétli. A megismétlés egyedül való imádkozásnál azonban elmarad s így helyébe lép — hogy a szám megmaradjon — e három szó. Gyermeknek a séma imát, melyet nagyon korán tanulnak meg, itt kezdik.

F. D.

Él mólé ráchámim (h.) Irgalmas Isten... Ima, melyet a halottak lelki üdvéért mondanak különböző alkalmakkor. 1. Közvetlenül a koporsó elföldelése után, miután az már nem látható. 2. Évfordulón, akár a síroknál, akár pedig a templomban tóraolvasás után, Tórával a kézben. 3. Mazkirok alkalmával. 4. Sírkőállítások s általában sírlátogatások alkalmával, ha minjon (l. o.) van jelen.

F. D.

Él Ódón (h.) Isten Úr. A szombat reggeli imában előforduló himnusz bekezdése. A köznapi reggeli ima *Él boruch* (az áldott Isten) szakaszának felel meg azzal a különbséggel, hogy itt minden betűre egy szó helyett egész mondat kerül. Az ima Isten alkotó erejét magasztalja.

F. D.

Eloháj nesómó, (h.) Istenem, a lélek, kezdetű reggeli ima, amely az eredendő bűn gondolatával ellentétben a lélek tisztaságát és halhatatlanságát magasztalja. Az ősrégi imát már a Talmud korában ismerték. (*Beráchót* 60., *Jer. Ros. Has.* 1. l.)

F. D.

Elóhim, (h.) Isten. A Bibliában általában istenséget jelent és különösen az Egyistent jelenti. Ez utóbbi jelentésében változik JHVH Isten névvel. A talmudi felfogás szerint van különbség a két megjelölés között: Istent (*Elohím*) a magaszigorú, bírói minőségében (midasz hadin), JHVH pedig könyörületlen voltában (middasz horachmim) jelöli meg. A tudomány is figyelemre méltónak találta e váltakozást és azt az elméletet állította fel, hogy a Tórában egyes szakaszokban következetesen az egyik, másokban pedig következetesen a másik név szerepel és e különböző Istennevű szakaszok jellegben is különböznek egymástól. Így az E.-szakaszok rendszerint papi irányuak, a papság tizedét, jogait szabályozzák, papi jellegű étkezési, tisztasági törvényeket és szertartásokat tartalmaznak, elbeszélő részeikben is kimérték, sematikusak (p. o. a Tóra első fejezete), Izrael kiválasztottságát és elszigetelődését tanítják, míg a JHVH-szakaszok prófétai szellemet, általános emberszeretetet árasztanak, stílusuk emelkedettebb. Vannak ugyanis egyes szakaszok, melyek kétszeres alakban is vannak írva és ezekben az Isten név a jelleg után igazodik. Vannak Zsoltárok is, melyek ismétlődnek és ezek egyik változatában E.-ot találunk, másikban pedig JHVH-t, de ezekben iránykülönbséget már nem lehet felfedezni.

F. M.

Elul, a zsinagógai év hatodik hónapja. Mindig huszonkilenc nappól áll. Újholdja csak vasárnapra, hétfőre, szerdára és péntekre eshetik. A zodiakusban szűz a jele. Az újhold második napjától kezdve köznapi reggelenként megfűjják a sófárt, a sacharisz és maariv (l. o.) után a 27.

Zsoltárt mondják. A hó utolsó vasárnapján kezdődnek a szlichó napok (l. o.), ha roshasonó esütörtökökre előttré esik, úgy a hó utolsó előtti vasárnapján. A hó utolsó napján már nem fűjják meg a sófárt.

F. D.

Elveszett tíz törzs. A bibliai leírás szerint Tiglat-Pilezár (II. Kir. 25. 29) vagy Szalmanaszár (u. o. 17. 6; 18. 11) assyr királyok Izrael legyőzése után az ország északi tartományából a lakosság többségét Assyriába hurcolta el s az elnéptelentett tartományban részben zsidó, részben más népeket telepített le (l. *Samaritanusok*). Minthogy a Szentírás próféciai Izrael visszatéréséről számos alkalommal szólanak, azt szöszerinti értelmében fogta fel idővel a néphagyomány s miután Cyrus idején Ezra vezetése alatt csak Juda törzse és a leviták tértek vissza, a többi tíz hagyományos törzset elveszettnek tartották. Ez azonban nem egyezett meg a jóslatokkal, amelyek a visszatérést kilátásba helyezték; ezért feltételezték, hogy az E. más név alatt él valahol. Az idők folyamán ennek a kérdésnek azután nagy zsidóirodalma keletkezett. Az apokrifák feltételezik, hogy az E. még létezik; így Tóbit a Naftalitörzsből származtatja magát s a 12 *pátriárka testamentuma* apokrifája is hangoztatja az E. létezését, Ezra IV. könyve (13. 39—45) pedig azt mondja, hogy az E. et Salmanaszár idején Hosea király az Eufrátesz felső folyásánál telepítette le *Arzarethnél*. Azonban Schiller-Szinessy (l. o.) bebizonyította, hogy ez a költött városnév nem más, mint az *erec acheret* (a. m. másik ország) s erre céloz R. Akiba is (*Szanhedrin* 10. 4). A haggadikus tradíció szerint az E. három csoportra osztott s eszerint telepedett le az Elő-Azsiának megfelelő földrajzi terület különböző részein. R. Akiba nem hitt az E. visszatérésében (u. o. 10. 3) s hitt Bar-Kochba messiási küldetésében. A IX. sz.-ban Eldad ha-Dani utazó hozott kimerítőbb híreket az E.-ről; ezek közül Mánasse-törzsét Dél-Arábiába, részben a Kozár-birodalomba helyezi. Ennek a felfogásnak összekapcsolása az iszlám keletkezésével nyilvánvaló. Dávid Reubení, a XVI. sz. Keletről származó álmessiasa (l. *Almessiasok*) azt állította, hogy rokonságban áll a Reuben-törzs királyával Arábiában. Abraham Farissol szerint az E. a pusztában lakik a Mekka felé vezető útvonalon, de az indiai Bené Izrael törzset is az E. közé számítja; mások ismét Abesszinia kevert zsidóságát tartották annak, aminek oka a falásokról származó hírek. Így hitte pl. a XVI. sz.-ban Abraham Jagel, aki azt állítja, hogy VII. Kelemen pápa korában követeket küldtek a falásokhoz s ezek egyrésze, mikor visszajött, a falások nagy gazdagságáról számolt be; azonkívül egy keresztény utazó elbeszélése alapján az indiai zsidókról is tud, akik hét király alatt élnek. Lehetséges, hogy e mese magvát a kokinkínai zsidóság létezésé képezte. Napjainkig valóban létezik bebizonyíthatatlan idő óta élő zsidóság Indiában, Kokinkínában és Abessziniában. A XVII. sz.-ban Baruch, Perzsiában utazó zsidó tudós, a XIX. sz. elején pedig Moses Edrehi írtak e tárgyról, mely úgy izgatta a keleteurópai zsidóságot, hogy egy Baruch b. Samuel Pinsk nevű utazót Jemenbe küldtek az E. felkutatására. Ennek

sikerült Dán törzséből származó zsidó pásztorkat találni. Lehetséges, hogy a jemeni zsidó földművelők magukat e törzs után nevezték. 1857-ben David Askenázi indult a falasák felkutatására. 1835-ben Asahel Grant amerikai orvost a külügyminisztérium a mezopotámiai nesztóriánusokhoz küldötte; ezek, jóllehet keresztények, magukat az E. gyermekeinek vallották ősi tradícióik szerint; ugyanez a tradíció élt a szomszédos örmény-zsidók közt is. Érdekes, hogy Josephus (*Antiquitates* XI. 5 § 3) is az Eufráteszen túlra helyezi az E.-et s ezt Jeromos egyházatyja is megerősíti (*Opera* VI. 780). Grant még az ottani ördögimádókat is az E.-höz tartozóknak véli s az esetleges ősi zsidó származás ezeknél sincs kizárva, mert circumcisiót és peszachi báránnyáldozatot tartottak s az előírt tiltott állatok húsától tartózkodtak. Az afganisztáni z-ídők is az E. közé számítják magukat és pedig Nebukadnecár idejétől; meg a mohamedán előkelő konvertiták közt is divik az ősöknek Izráeltől való származtatása. Az afgán zsidók «Beni Israel»-nek nevezik magukat s zsidó típusukat feltűnően megőrizték. A dél-oroszországi karaiták is az E.-től származtatják magukat, aminek oka azonban az üldözések elől való szabadulás, hogy t. i. Jézus keresztrefeszítésében nem részesek. E célból még sírköveiket is meghamisították s régebbi dátumokat írtak fel, mint azt Firkowitsch bebizonyította. Ez az érv annyira hatott az orosz kormányra, hogy 1795. a kétszeres zsidó-adó alól kivették, majd a hadiszolgálat alól is. A kaukázusi és dagestáni ősi zsidóság szintén az E.-től származtatja magát s ezeknek érdekes tradíciói szerint őseik, akik az assyr királyok alatt telepedtek le, részben kivándoroltak Bokharába és Kínába. Moore keresztény utazó maguknak az indiai buddhistáknak egyrészt is az E.-től származtatja, úgyszintén a birmai kareeneket, meg a scythákat (*Sacae*), akik éppen Szalmanaszár korában jelennek meg a történelem színpadán. Emiatt azután az E. mondáinak valósággal beteges túlkapasai jelentettek s ez képezi a főtámasztékát annak az Angliában évszázadokon át, sőt mai napig is élő hagyománynak, hogy a teuton népek az E. gyermekei. Így azonosítani próbálták a dánokat Dánnal, a hebridákat a héber névvel stb. Főérvük azonban az, hogy a próféták látomásai szerint Izráel flai távoli szigeteken élnek, kolóniákat alkotnak, de az igaz Istent imádják. Egyik legkülönösebb kihajtása az E. legendáknak a japáni legenda, melyet McLeod említ. Az első japáni királyt Osee-nek hívták és 780 körül uralkodott, míg Izráel utolsó királya Hosea 722 körül; az ősi Shintho-templomban szintén volt Szentély és Szentek Szentélye; az ősök tisztelete a zsidókéhoz hasonlatos, számos japán zsidó-kinézése pedig feltűnő. Sokan az ausztráliai és más primitív népeket is az E.-höz sorolták a circumcisió szokása miatt. Amerika déli részének megismerése is vezetett ilyen feltevésre. Eszerint az ősnépek itt is az E.-ből származtak; ezt először Garcia spanyol antiszemita író hangoztatta a XVII. sz.-ban. Azonban Manasse ben Izráel szerint Antonio Monterinos zsidó Peru-utazó a «sémá»-t recitáló indiánokról tesz említést a XVII. sz. közepén.

Ugyancsak zsidó szokásokat vélt felfedezni Mexikó és Jucatan benszüllötteinél, minélfogva Menasse b. Izráel az egész latin-amerikai ősnépet az E.-nek tartotta. Mások ezt némely azonos szokásból vezették le; sokan az észak-amerikai indiánokra is alkalmazták a teóriát, amelynek alapja mindössze kétféle foglalkozás össze: 1. Minden nép, különösen a sémi kultúrák több ágában (időszámítás, csillagászat, építészet, rítus) fejlődésük kezdőfokán, anélkül, hogy egymásról tudtak volna; 2. Újabban be lett bizonyítva, hogy az inkvizíció szigora elől menekült maranusok Dél-Amerikában és Mexikóban nem csupán a spanyol keresztényekkel vegyültek, hanem pl. Kolumbiában Elkan Adler talált indián-zsidókat, vagyis olyan vegyültek utódait, akik csak halványan, de azért emlékeznek tradícióikra. Ez a vegyülés évszázadokkal előbb történt, s oka kizáróan az inkvizíció (l. o.) dühöngése volt azon a területen is. Az ősi zsidóság kb. mindenütt megvan, ahol az E. mondái élnek; így Indiában a nem számos «Bené Izráel» törzs, mely megkülönbözteti magát a később bevándorolt arab, spanyol és európai (askenázi) zsidóktól. Ezek főképp Bombay körül élnek s a XVIII. sz. vége óta, mióta Sassoon bagdadi bankár felkereste őket, magas kultúrára tettek szert s több hébernyelvű teológiai mű származik tőlük. Tényleg létezik ősi zsidóság Kokinkinában, melyet az Alliance támogatott s máig is kis számmal ott élnek. Ugyanígy létezik Kínában a XI. sz. óta Kai-Fong-Fuban egy zsinagóga Tórákkal, de ez a kínai zsidóság már csaknem teljes számban beolvadt, s a nagy városok zsidósága európai bevándorolt. Az abessziniai falasák valóban igen régi, nem lehetetlen, hogy az első Templom lerombolása utáni időből származnak s erős keveredést mutatnak egyébként a zsidóval antropológiailag közeli rokon abessziniaiakkal. Számuk jelentékeny s kultúrájukat Joseph Halévy, a hírneves párisi orientalista helyszínen tanulmányozta, majd az Alliance és az olasz zsidóság karolta fel. Rabbijaikat és egyéb tudósait rendszerint a florenci vagy párisi rabbi-semináriumokban iskoláztatják. (V. ö. J. Jacobs, *Jewish Encycl.*)

S. R.

Emancipáció, a magyar zsidók polgári egyenjogúsítása, A XVIII. sz. végén Európaszerte megindult az emancipációs mozgalom, melynek célja volt, hogy a jogfosztott zsidók részére kivívja a polgári egyenjogúságot. Magyarországon az 1790. évi országgyűlés óta a zsidók újabb megújabb petíciókban kérelmeztek az országgyűlésnél egyenjogúsításuk törvénybe iktatását. Az 1839—40. évi diétán Vas vm. követe, majd az 1840 márc. 4-én tartott ülésen Pest vm. követe, Dubraviczky Simon követelte a megyéjétől nyert utasítás értelmében a zsidók egyenjogúsítását. A javaslatot, melyet Deák Ferenc is pártolt, a rendek nagy többsége elfogadta, a főrendek azonban Barkóczy székesfehérvári püspök és báró Eötvös Ignác tárnokmester pártolása ellenére elvetették. Helyette olyan törvény készült (1840: XXIX. t. c.), mely kimondja, ugyan a zsidók szabad leteleptülési jogát a városokba, biztosítja részükre a szabad kereskedelmet és ipart, de

korántsem adja meg nekik a polgári egyenjogúságot (l. *Jogkiterjesztés*). Az emancipáció kérdését ekkor a sajtó tartotta napirenden. Kossuth Lajos Pesti Hirlapja és a Jelenkor nyitotta meg hasábjait a kérdés tárgyalására, míg a Budapesti Szemlében br. Eötvös József írt feltűnést keltő tanulmányt «A zsidók emancipációja» címen. Török Pál pesti református, Székács József pesti evang. lelkész és Albach pozsonyi ferencrendi hitszónok a zsidók egyenjogúsításának szükségességéről prédikálnak. Az 1843—47. évi két utolsó rendi diéta, úgyszintén az 1848. évi első népképviselői országgyűlés még Beöthy Ödön, Klauzál Gábor, Kállay Ödön felszólalása ellenére sem tartotta időszerűnek az emancipáció törvénybe iktatását. A szegedi nemzetgyűlés 1849. júli. 29-iki utolsó ülésén kimondja ugyan egyhangúlag a zsidók emancipációját a szabadságharcban tanúsított honszeretetük elismeréséül, a törvény azonban a szabadságharc leveretése folytán nem lépett életbe. Az abszolútizmus első évtizede már csirájában fojtott el minden jogkiterjesztésre irányuló törekvést. Csak a politikai helyzetnek 1860-iki enyhülése hozott újabb reményt a zsidóknak is. Az 1861-iki országgyűlésen, melyet az uralkodó csakhamar feloszlatozott, valamint a Deák-fele husvéti cikk nyomán 1865. egybehívott országgyűlésen minden párthoz tartozó tekintélyes képviselők követelték a zsidók egyenjogúsítását, így többek között Deák Ferenc, báró Eötvös József, Tisza Kálmán, Jókai Mór, Szász Károly, gr. Széchenyi Béla, Trefort Ágoston. A kérdés ez időben már annyira érett lett az élet számára, hogy annak megvalósítása tovább nem volt elodázható. Jött a kiegyezés, a koronázás és ez életbevágó eseményekkel összefüggő sürgős közjogi törvények megalkotása után gróf Andrássy Gyula miniszterelnök 1867. nov. 25. haladéktalanul betérjesztette az egyenjogúsító törvényjavaslatot, melyet a képviselőház minden vita nélkül, egyhangúlag, a főrendiház pedig 64 szavazattal 4 ellenében fogadott el. I. Ferenc József király szentesítő aláírásával lépett azután életbe az 1867: XVII. t.-c., melynek egyszerű, világos szavai így szólnak: «1. §. Az ország izraelita lakóssai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottoknak nyilvánítatnak. 2. §. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik.» Ezzel megvalósult a hazai zsidóság régi jogos követelésének egyik része, amely később kiegészítést nyert a *receptió* (l. o.) törvénybe iktatásával.

Gr. Zs.

Emberbecsülés. Héberül: *Kávod*. Legfontosabb feltétele: az igazságosság és méltányosság az ember szellemi, erkölcsi és társadalmi értékének megítélésében. A rabbinikus irodalom az ethikus élet integráns részének teszi meg és sokszor az Istenhez való kapcsolatunk igazolásául tekinti. «A Szentírásnak az a tanítása, hogy Isten a saját képmására teremtette az embert, magában foglalja felebarátunk megbecsülését, függetlenségének tiszteletét és önértetének kiméltetését is.» (*Beresit Rabba*, 24.) A Tóra — olvashatjuk más helyen — megtiltja az adósnál a zálogvétel céljából való megjelenést, mert ez

megsértené családi életének méltóságát; a hitelő várjon az utcán, míg az adós maga hozza el a zálogot. A Talmud már részletesebben határozza meg az E. kötelességeit. «Becsülj meg minden embert érdemei szempontjából» [nem a rossz tulajdonságai szerint]. (*Ábót*, I. 6.) «Mikor a pereskedő pártok előtted (a bíró előtt) állnak, tekintsd őket bűnösöknek, de tekintsd őket ártatlanoknak, amikor távoznak, miután alávetették magukat az ítéletnek.» (*Ábót*, I. 8.) «Legyen felebarátod becsülete olyan drága szemeidben, mint a magadé.» (*Ábót*, 2. 15.) «Tanítványod becsülete legyen olyan drága előtted, mint a magadé; felebarátod becsülete olyan, mint a mesteredé és a mestered iránt való tiszteleted olyan, mint az Isten iránt való tiszteleted.» (*Ábót*, IV. 15.) «Az ember megbecsülése olyan fontos követelmény, hogy meg lehet szegni miatta a szertartási tilalmakat is.» (*Berácht*, 19b.) A becsületet, mint az egyén értékelését fogja fel a Talmud, nem pedig úgy, mintha az csak az embertársak részéről ajándékozott és a belső értékeket nem fedő elismerés volna. «A tanító iránt tartozó tiszteletadás megtagadását átokkal sújtották.» (*Berácht*, 19a.) Ha az apa eláll a neki járó tisztelettől, a lemondása érvényes; ha arról a tanító mondana le, akkor a lemondás nem érvényes (*Kidusin*, 32a.), mert a tudomány (a Tóra) nem a tanítóé és nem mondhat le az annak kijáró tiszteletadásról, amely az ő személyén keresztül jut a szellemi felsőbbségnek. De nem csak abból áll az E., hogy meg kell mindenkinek adni a megérdemelt tiszteletet, de abból is, hogy kímélni kell az érzékenységet is. Nem szabad a bűnbánónak szemére lobbantani régen viselt dolgait; nem szabad gyanuba venni a zsidó vallásra tért ember vallásosságát. «Ha valakit csapás és betegség ér, ha elveszti gyermekeit, olyan kétséges beszédekkel, amínökkel Jóbót vigasztalták meg a barátai, meg ne vigasztaljuk; gondold csak meg: elveszett e már ártatlan ember.» (*Bábá Mecia*, 58b.) «A szavakkal való megbántás súlyosabb, mint a vagyoni megrövidítés, mert ez felbecsülhető és jóvátehető, de a becsületsértést sem felbecsülni, sem jóvátenni nem lehet.» (U. o.) «A becsületsértésért kirótt pénzbírság még nem engeszteli ki a sérelmet; a jogtalanságot csak azzal engeszteljük meg, hogy megkövetjük felebarátunkat.» (*Bábá Mecia*, 92a.) «Három dolog gyűlöletes Isten előtt: ha valaki másképpen beszél, mint ahogy gondolkodik; ha valaki (felmentő) tanuságot tehet embertársa ellen és azt nem teszi; ha valaki egyetlen (terhelő) tanunak lép fel embertársa ellen, mikor az úgy sem érvényes (egy tanuvallomás alapján senkit sem ítéltetett el a zsidó törvényszék) és csak rossz hírbe keveri vele.» (*Peszáchim*, 113b.) «Háromféle rosszat követ el a rágalmozó: megöli a maga becsületét, azért is, aki hallgatja és annak a becsületét is, akit meg-rágalmaz.» (*Eráchin*, 15b.) «Ez ellen a törvény ellen: ne járj rágalommal néped között, vét a bíró is, ha az ítélet kihirdetése után azt mondja a pervesztesnek: én a javadra szavaztam, de bírótársaim többségben voltak, mit tehettem hát ellenök?» (*Szanhedrin*, 31a.) «A nyelvelést a

nyílhoz hasonlítja a zsoltárféltő, mert ha valaki karddal fenyegeti meg az embert, a megtámadott könyörgésére visszadughatja tokjába, de a nyíl, ha egyszer kirepül, nem tér vissza, ha még úgy kívánjuk is.» (*Midras Tehillim*, 120. Zsoltárhoz.) «Olyan levelet, amelyről tudjuk, hogy rágalmat tartalmaz, nem szabad közvetíteni, sőt mindent el kell követni, hogy a levél átadását megghiúsíthassuk.» (*Széfer Chásszidim*, 73. §.) «Aki megszegyenyíti (elsápasztja) embertársát a nyilvánosság előtt, vért ontott.» (*Bábá Mecia*, 58b.) «Ha idegen tér be hozzád, ne kezdj vele (komoly) beszélgetést, hátha kiderül, hogy tudatlan és megszegyenyíted.» (*Széfer Chásszidim*, 83. §.) A talmudirodalom ötvözte a bűnnel kapcsolatosan a «hulladék por» fogalmát. Vannak apró gonoszságok, amelyek a nagyobb, evidens bűnök tömegéből, mint a szálló por, láthatatlanul terjednek el a levegőben, a matériájuk azonban mégis a bűn anyagával azonos. A becsületsértés porát szemelteli, aki azt mondja embertársáról: hallgassunk róla, vagy azt, hogy nem nyilatkozhatom felőle; de még az is, aki valakit az ellensége előtt céltatosan megdicsér, mert kihívja az ellentmondást és ezzel becsületének megrövidítését is (*Majmuní, Déot*, VII., 4.).

F. M.

Ember fla. Héberül: *Ben Enos*. Az Új-Testamentum a Zsoltárból (144. 3.) vette át a kifejezést és az «én magam», vagy «ez a személy» értelmében használja. A héber exegeták Izráel őrangyalát, Michaelt értik alatta.

Emberölés, a legfőbb bűn, mely a Tízparancsolatban el van tiltva: «Ne ölj» (*Mózes II. 20. 13*) és az ú. n. *Noách fiainak törvényei* (I. o.) között is az első tilalom: «Am a ti véretek személyenként számon kérem... Aki embervért ont, annak vére ember által ontassék, mert Isten az ő képmására teremtette az embert» (*Mózes I. 9. 5–6*). «Ne fogadjatok el váltságdíjat az emberölés életért» (*Mózes IV. 33. 31*). «Ha halálos ítéletet hoznak, a megölnék és utódainak vére arra száll, aki hamis tanuzással idézte elő a halálos ítéletet, mert Káinnál írva van: A te testvéred véreinek hangja kiált hozzám» (*Szanhedrin 4. 5*). E-t még a maga élete megmentésére sem szabad elkövetni! (*Szanhedrin 74 a*).

F. K.

Emesz (h.). Igaz, igazság.

Emesz veemunó. (h.) Igaz és hiteles. Kezete és egyszermind neve az esti Semát (I. o.) követő első áldásnak (I. *Maariv*). Az egyiptomi kivonulásról szól, mint a reggeli ima hasonló tartalmú áldása, amely *emesz vejáciv*-val (I. o.) kezdődik. (Az emesz szóról lásd a *Sémá, Él melech neemon* címszavakat).

F. D.

Emesz vejáciv. (h.) Igaz és valóságos. A reggeli sémát (I. o.) követő első áldás bekezdése (I. *Sacharisz*). Az egyiptomi kivonulásról szól és azt a gondolatot fejezi ki, hogy bizodalunk Istenben rendíthetetlen. Az esti ima (I. *Maariv*) hasonló tartalmú áldása *emesz veemunó*-val (I. o.) kezdődik. Mindkét ima első szavát (*emesz*) egybeolvassák a séma utolsó (*elohéchem*) szavával. Tehát így: Elohéchem emesz. Az ima előfordul *Berácht* 12b. és *Tamid* 32b.

F. D.

Emód Tamás, író és hírlapíró, szül. Berekszőrményben (Bihar vm.) 1888. Középközlait

és a jogakadémiát Nagyváradon végezte és korán a Nagyváradai Napló belső munkatársa lett. Első versei a Holnap c. antológiában jelentek meg, majd ezt követte 1911. a Nyugat-antológiájában kiadott verssorozata, melyekben még erősen Ady hatása alatt áll. Úgy verseiben, mint egyfelvonásos színműveiben, kabaré-darabjaiban és chanssonjaiban szellemes és közvetlen hangú költő. Az említett versköteteken kívül önálló alakban megjelent művei: *Ferenc Jóska ládájából* (1917); *Dicséret-dicsőség* (versek, 1915); *Pesti hegedű* (u. a., 1918); *A vándor katona* (színmű, Karinthy Frigyes-sel együtt); *Csipke* (operett, Király Színház); *Mézeskalács* (u. a., u. o. 1924). Ezenkívül vannak még kisebb színművei: *Julcsa, Juliette, Lotharingia, A két gránátos* stb.

SZ. G.

Emódi Aladár, orvos, szül. Budapesten 1872. Az egyetemet Budapesten végezte. Először a Poliklinikán működött, 1898 óta a nemi betegségek leküzdésére alakult Teleia egyesület rendelő intézetének igazgató-főorvosa, az egyesület főtitkára és a később megindult *Teleia* c. népszerű orvostudományi folyóirat szerkesztője. A magyarországi antivenereás mozgalomnak egyik legrégebb és érdemes munkása. Több orvosi szaklap munkatársa s napilapokban is számos cikke jelent meg. Nagyobb tanulmányai: *A prostata megbetegedései; A húgycsőszűkületek elektrolytikus kezeléséről* stb. Állandóan tart felvilágosító előadásokat. 1928-ban harmincéves jubileuma alkalmából a Teleia emlékkönyvet adott ki.

V. A

Emór, hetiszakasz, mely *Mózes* 3. könyve 21. fejezetének elejétől a 24. fejezet végéig terjedő részt foglalja magában. Rövid tartalma: A papok tisztátalansága. Az ünnepekről. Istenkáromlás. A hetiszakaszhoz tartozó prófétai rész *Ezekiél* könyve 44. fejezetének 15. versétől a fejezet végéig terjed. A tórai és prófétai rész között az az összefüggés, hogy mindkettőben a papok tisztasági törvényeiről van szó.

F. D.

Emunó. (h.) Hit. A zsidóságnak nincsenek kimondott hittételei. Többen kísérelték meg ezeknek összefoglalását, legelfogadottabb és legismeretesebb ezek között a Majmuníé. Ő 13-ban állapította meg ezeket az *áni maamin* (én hiszem) szakaszaiban. (L. *Sélósó oszor ikkórim*).

Emunó téfelo. (h.) Mellékes hit. A tévtanok héber elnevezése. E fogalomba tartoznak a planetákról, árnyékról, párokról szóló tanok és képzetek.

Enciklopédia. Az emberi ismeretek összefüggő összessége szótárszerű sorozatban. A zsidó vallástudomány ismereteinek alfabétikus sorrendben való összefoglalására irányuló első komoly kíséreltet már a XII. sz.-ban találkozunk. Nathan ben Jechiel írta az első héber E.-t. *Aruch* c. lexikonjában a Talmudban előforduló idegen szavak fordítását és magyarázatát tűzte ki céljául, valójában azonban más fogalmakat is magyaráz. A könyv a talmudkutatók nélkülözhetlen forrásmunkájává vált. Híressé vált átdolgozása Kohut Sándor (I. o.) *Aruch Completum*-a. Lewy Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim-ja és Krausz Sámuel (I. o.) talmudi görög és latin szavak szótára (*Lehnwörter* etc.) szintén az *Aruch* kiegészítésének tekinthető. Ké-

sőbbi korból való Lampronti Izsák (1679—1757) *Pachad Jicchok* c. E.-ja a talmudi ismeretekről. Modernebb igények kielégítésére kezdte Rappaport S. az ó *Erech Millin* c. E.-ját összeállítani, de az alef betűn túl nem folytatta (1859). A zsidóság egész tudományára kiterjedően készítette Hamburger *Realencyklopaedia des Judenthums* c. művét (1884). Héber nyelven Eisenstadt Juda D. jelentette meg *Ocár Jiszróel* c. orthodox szellemben szerkesztett E.-ját (1900 körül). Munka alatt van a magyarországi Guttman Mihály (l. o.) nagyszabású talmudi héber E.-ja *Maf-teach* és *Clavis Talmudis* c. alatt. Ez a munka még csak *potroposz* szóig jutott el. Előkelő helyet foglal el a zsidó E.-irodalomban a 12 kötetes angol *Jewish Encyclopaedia*, amely néhány magyar tudóst is számít munkatársai közé és a kor színvonalán áll, mindenre kiterjedő cikkeket közölt. Jelenleg egy négy kötetre tervezett németnyelvű E. készül *Jüdisches Lexikon* c. alatt, amelynek első két kötete már megjelent. Munka alatt áll és *A—Apokr.* betűig már megjelent a németnyelvű nagy zsidó lexikon is (*Jüdisches Lexikon* és *Encyclopedia Judaica*). Költségeit a német és amerikai zsidóság fedezi olyan gazdagon, hogy az esetleges deficit kiegyenlítésére egymillió arany márkát biztosítottak. F. M.

Enozi Endre, író, szül. Pesterzsébeten 1902 okt. 18. Versei és novellái a Népszavában, Hében és az Új Kulturában jelentek meg. Könyvei: *Orchester* (versek 1921); *Lombik* (versek 1922); *Új Passio* (tragédia, 1927); *13.* (1928).

Endre Károly, író, szül. Temesvárott 1893. Verskötete *Az ember, aki járva jár* (Budapest, 1922). Választékos hangú író, mélyen szántó filozófiai gondolatokkal.

Endrei, 1. Ákos*, tanár, irodalomtörténetíró, szül. Hódmezővásárhelyen 1860 apr. 22., megh. Budapesten 1914. Önálló művei: *Zrinyiász-kommentár* (1900); *Kölcesy szónoklatának magyarázata* (1902); *A Kuruc-költészet epikája* (1903); *Német balladák és románcok* (1909); *A magyar középiskola és válsága* (1911). S. R.

2. E. Gerzson, tanár, szül. Derecskén (Bihar vm.) 1873 máj. 3. A Rabbiképző Intézetben tanult, majd tanári pályára lépett, doktorátust és klasszika-filológiából oklevelet szerzett. Több iskolánál működött, jelenleg a budapesti Kölcsey-reál-gimnázium tanára. Választmányi tagja az Orsz. Középisk. Tanáregyesületnek és a Magyar Pedagógiai Társaságnak. Élénk irodalmi működést fejt ki. Filológiai, pedagógiai és archeológiai cikkei magyar és külföldi tudományos folyóiratokban jelentek meg. Nagyobb munkái: *Adalékok az emberi beszédmód elvéhez a szentírás-magyarázat történetében* (1898); *A papiruszok világából* (1912); *Szemelvények a Korán-ból* (1915). V. A.

3. E. Simon Henrik, a Pesti Chevra Kadisa igazgató főtitkára, szül. Adán (Bács-Bodrog vm.) 1879 aug. 25. A budapesti egyetemen szerezte meg ügyvédi oklevelét. Egész fiatalon került az Orsz. Izr. Irodába, ahol fogalmazó, majd irodavezető lett. 1906-ban meghívást kapott a Pesti Chevra Kadisa-hoz. Előbb ügyész volt, 1922. főtitkárrá nevezték ki. 1927 óta pedig az intézet igazgató-főtitkára. Nagy érdemei vannak a Chevra fejlesztése

körül. A felekezeti életben vezető szerepet játszik. Számos felekezeti és társadalmi vonatkozású cikke jelent meg a különböző felekezeti lapokban. Könyve: *A Pesti Chevra Kadisa története az 1916—26 években*. V. A.

4. E. Zalán, esztétikus és irodalomtörténetíró, szül. Vérten 1870. Középiskolai és egyetemi tanulmányainak elvégzése után a magyar irodalomtörténet régibb korszakainak körébe vágó tanulmányokat tett közzé. Népszerűekké váltak magyar antológiái és *Tulipánkert* c. dalgyjűteménye. Sajtó alá rendezte Vörösmarty Mihály összes költői műveit. A nagyközönség számára írta *A világ története* c. ötkötetes munkáját és *A magyar irodalom története a legrégebb időktől Kisfaludy Károlyig* c. művét. Szerkesztette *Az angol és magyar nyelv szótárát* is. Történeti drámái: *A névtelen jegyző* c. szomorújáték és a *Magy. Tud. Akadémia által jutalomban részesített Ilona királynő* c. történeti dráma. Sz. G.

Énekek Éneke, héb.: *Sir hasirim*; gör.: *Aszma aszmaton*; lat.: *Canticum Canticozum*. Szerelmi éneksorozat a bibliai Szentíratok gyűjteményében az *Öt Megilla* (kis könyv, tekercs) között. Ez a merőben világi, sőt erotikus líra csak hosszú harcok után jutott be a kánonba és a zsidó irodalomba, amelynek ma már legértékesebb munkái közé tartozik. Kánonizálást Akiba harcolta ki, még pedig azzal, hogy allegorikus értelmezést adott a költeménynek. Az ő értelmezésében az énekekben szereplő szerelmesek Isten és Izrael, akik epekednek egymás után. (A kereszténység magáévá tette a allegorikus értelmezést, azzal a különbséggel, hogy Krisztusra és az Egyházra vonatkoztatja a megénekelt nagy szerelmet.) A könyv azonban enélkül is megérdemelte megörökítését és bizonyos, hogy irodalmi tudatosság harcolta ki számára a menlevelet. Pentantja annak a fejezetnek, amely a *Példabeszédek*-ben a jó hitves apoteózisát adja és úgy mutatja be a zsidó hajadont, mint aki a szenvedélyek tüzeiben is megőrzi szüzességét. Száz költői kép magasztatja a zsidó hajadont. Ő a bezárt kert (hortus clausus), amely virágpompájával megejtja a járókelőt, de a liliomtiprás elől elzárkózik. A világ-irodalomban legtöbbször szabadságlevél a szerelem, amely felold minden tarózkodást és bűnözésre csábít. A fékezhetetlen szerelem sok példája lebeghetett a könyv szerzője előtt és valószínű, hogy észrevette már azt az áramlatot, amely nyugtalanította a zsidóságot a szerelem szabadsága miatt, ámbár nagy erőre csak később jutott ez az áramlat, az Újtestamentumban. Ebben már csupa fenyegető és kárhuzatos kísértés a szerelem; a nőtlenség kívánatosabb, mint a megnőtülés és az özvegyasszony nőülvétele közönséges paráznság. A szerelem természetes varázsa már-már el is fakult az új hit szomorú szigorúságában és a házaaság rózsakoszorúja súlyos igává keményedett. Meg kellett menteni a házasságot és azt csak a szerelemmel lehetett. Megmentette hát a szerelmet és letisztította róla a bűn salakját. Száraz és költőtlen szociális szükségérzés hajtotta erre a zsidó szellemet, a középúton járó racionalizmus, amely nem akart mást, csak megmenteni a házasságot, amely sok év-

század óta a társadalom és a családi élet fundamentuma volt. És lelki strukturájára jellemző, hogy sokat hánytorgatott racionalizmusából a legszebb és legnemesebb líra virágozott ki, amelyben a szerelemnek örök időkre szóló apoteózisa lángol: «Tégy engemet mintegy pecsétet a te szivedre, mintegy bélyeget a te karodra, mert erős a szerelem, mint a halál; kemény, mint a pokol a féltékenység és a parázsa tüzes, mint a villámlobogás» (É. 8. 6.). «Sok vizek el remolthatnák a szerelmet, a folyóvizek is el nem sodorhatják; ha az ember házában minden jószágát adná is a szerelemért, csak megvetnék azt. (É. 8. 7.). A könyv két hőse: a pásztor és Sulamit, akik nagy szerelemmel szeretik egymást, de erős kísértés fenyegeti a boldogságukat. A szőlőkertek ködös háttéréből kilép fényes kísértetével Salamon király és hálóját veti ki a lányra, de a szerelme «erős, mint a halál» és a kísértés nem tántoríthatja el a pásztorától. Az ének szerzőjéül Salomont vallja a költemény, bárha az udvar laza erkölceit ostromozó szatirája nem koronás szerzőre vall. Belső szerkezete egyenesnek látszik és ezért több történetíró és bibliakritikus, többek között Graetz is, drámának tartja. De valószínűbb, hogy különböző régi nészalokat fűzött össze a szerző és olyan művészetel, hogy a különböző korszakok megnevesült erotikája drámai egységbe forrt. A hagyományos bibliakutatás persze nem firtatja a költemény formáját, a külsőségek helyett a szellemét kutatja és kitart ősi felfogása mellett, hogy igazi értelméhez csak az allegória útján juthatunk el. A költemény pásztorát Istent, Sulamit Izraelt allegorizálja. A versek ennél fogva más értelmet nyernek. «Fekete vagyok, de szép vagyok, Jeruzsálem leányai» (Énekek Éneke. I. 5) nem a szerelmes lány naiv elbizakodásának a kirobbanása, hanem Izrael vallomástétele. Fekete vagyok, mert feketék a cselekedeteim, de szép vagyok ósatyáim érdemei által; fekete vagyok az egész éven át, de szép a jomkipuri megtisztulás után. A liturgiában mint a zsinagóga peszachi és péntek délutáni olvasmánya szerepel a könyv, amelynek tavaszi hangulata a peszachi időszaknak felel meg. A szombat köszöntése előtt azért olvassák, mert az allegorikus költészet királyónek magasztalja a szombatot. Az É.-t az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Bibliájában Vajda Béla, a Frenkel-féle Bibliában Pfeiffer Izsák fordította.

F. M.

Irakalom. Salfeld, Das Hohelied S.-s bei den jüdischen Erklärern d. Mittelalters (1879); Riegel, Die Auslegung d. Hoheliedes in d. jüd. Gemeinde u. d. Griechischen Kirche (1890); Reuss, La Bible; Ginsburg, Song of Songs (1857); Cheyne (Encycl. Bibl.); Rothstein (Hastings Dict. Bible); Delisle, Kommentar (1875); Ewald, Dichter etc. (1857); Driver, Introduction; Wetzstein, Hohelied (Kurzgef. Hd.-kommentar); Siegfried a Nowack's Handkommentarban; Karoliouth, Lines of Defense of the Biblical Revelation (1900); Toy, (Jew. Encycl.). Hevesi S., Sir hasirim.

Engel, 1. Adolf (jánosi), gyáros, nagybir-
tolos filantróp, szül. Pécsen 1820 febr. 6., megh.
n. c. 1903 jan. 10. Hatalmas vagyonát úgyszólván
semmitől teremtette meg. Pályáját 11 éves korá-
ban kezdte, ceruza- majd gyujtomasina-házalás-
sal. Nagy nélkülözések árán egy kevés pénzt
összekuporgatott, melyből ócska ruha és butoros

üzletet nyitott. A szabadságharc után, melyet
mint nemzetőr küzdött végig, fával kezdett keres-
kedni, mely üzlete fényesen bevált. Ettől kezdve
rohamosan nőtt a vagyona, amelyet különböző
vállalkozásokba fektetett. Építkezéseket vállalt,
fürdőintézetet, gőzfürészt állított fel, majd par-
kettgyárat alapított. Erdőket vásárolt és nagy-
arányú faszállításokat bonyolított le hely- és kül-
földön. Az 1878-iki párisi világkiállításon nagy
aranyérmert nyert, a királytól koronás arany ér-
demkeresztet kapott. 1880-ban Montenuovo her-
cegtől megvette a jánosii birtokot, amelyen tágas
béreslakásokat és iskolát építtetett. 1884-ben
Oberdöblingben parkettgyárat vett, egy év múlva
pedig gróf Draskovichtól megvásárolta az Écsárd-
pázdányi birtokot. 1886-ban «jánosi» predikátum-
mal magyar nemességet kapott. 1892-ben agg
korában megalapította a komlói kőbányát és
a Bakóczy-felsőmindszenti helyi érdekű vasutat.
Mint filantróp is érdemes tevékenységet fejtett
ki. A pécsi izr. hitközség számára — melynek
sokáig volt elnöke — nagyobb alapítványt tett.
Pécs városa, melynek gazdasági fejlődését nagy-
ban előmozdította, utcát nevezett el róla. Nagy-
szabású vállalatait fia vezetik tovább. V. A.

2. E. Alexander, író, szül. Turócnepcálon 1869
ápr. 10. Gimnáziumi tanulmányai elvégzése után
Bécsbe került és itt a Wiener Tagblatt szerkesztő-
ségében dolgozott. Később a lap szerkesztője lett.
1895 óta szinpadi író. Művei: *Eva in der Gross-
stadt; Das Recht auf Thorheit; Die Liebe
kommt; Hochzeitsreisen* kis regények), *Das
Buch der Eva* (aforizmák); *Nimbus* (regény).
Szinművei: *Das liebe Geld; Treppenwitz*.
Ernst Gettkevel együtt írta az *Im Fegefeuer* c.
darabot, amely a Raimund-Preisverteilung díját
nyerte. Nagy sikert aratott *Coullissenzauber*,
Der Schutzengel és *Der Storch* c. vígjátékaival.
Operettjének *Rhodote* a címe. Hugo Félix írta
hozzá a zenét. Ernst Gettke társaságában német
szinpadra dolgozta át Herczeg Ferenc egyik
darabját, amelyet *Sprechen Sie mit Mama* cím-
mel adtak elő nagy sikerrel.

3. E. Fülöp, filmiparos, szül. New-Yorkban
1886. Iskoláit Debrecenben és Budapesten vé-
gezte. 1922-ben Barna Károllyal átvette a Corvin-
filmgyárat és három évvel később az amerikai
Fanamet filmtröszt budapesti telepének vezér-
igazgatója lett. R. I.

4. E. Gyula, író és orvos, szül. Zalaegerszegen
1844. Bécsben nyerte oklevelét, ahol az Allgem.
Krankenhaus orvosa is volt, majd Balatonfüred
orvosa és Zalamegye tiszteletbeli főorvosa lett.
A *Balaton fürdő gyógyhelyei* c. műnek (1878)
orvostani részét E. írta meg. Írt több novellás-
kötetet is és egy színművet, melyet Balatonfüre-
den mutattak be 1891.

5. E. Iván, zongoraművész, szül. Békéscsabán
1899 okt. 6. Képességeit Nagyváradon Beleznay
püspöki karmester fedezte fel a budapesti Zene-
akadémián. Később Thomán István mester-
iskolájában tanult. Első önálló hangversenyét
1921. adta a Zeneakadémián. 1925-ben meghív-
ták a kairói zeneiskola tanárának. Sok hang-
versenyt adott Egyiptomban, Berlinben és Lon-
donban, ahol a kritika nagyon melegen fogadta.

1928-ban Budapesten hangversenyezett. Legfőbb sikereit modern magyar művek interpretálásával aratta.

6. *E. József (jánosii)*, nagyiparos, szül. Pécsen 1851 nov. 16. *E. Adolf* fia. A kereskedelmi képzettség megszerzése után magasabb zenei tanfolyamot is végzett. Nagy érdemei vannak a délmagyarországi erdők kihasználása, a faanyag gyári feldolgozása, parkettek, bútorok és mindenemű műtárgyak előállítására terén. Később ehhez járult a kőszénbánya megnyitása és a helyi érdekű vasút létesítése, amely szintén az ő érdeme. Egyik birtokán saját költségén katolikus iskolát létesített és számtalan jelét adta emberszeretetének és hazafiasságának. Végrehajtó-bizottsági tagja a Filharmónikusoknak és a Patronage-egyesületnek. A zsidóság érdekeit is önfeláldozóan ápolta. Nemcsak minden jótékonyági mozgalomból vette ki bőven vezető részét, hanem, amikor Wagner Richard 1876. *Das Judentum in der Musik* c. röpiratát megírta, *R. Wagners Judentum in der Musik. Eine Abwehr* c. ellenröpiratot írt alapos készütséggel s lelkes hangon, kimutatva Wagner elfogultságát és frontváltoztatását. E kritikáját a szakirodalom is méltányolta és elismerte. Egyéb művei: *Die Marrannen*; *Im Beichtstuhl*; *Der Kabbalist*; *Der Kaufmann von Venedig*. Minden művét a stílus szépsége jellemzi. E volt az, akihez Galimberti pápai nuncius e szavakat intézte: «Egyházunk semmiképp se viseltetik ellenséges indulattal az Ön hitével szemben, hisz abból származott és számos közös vonásuk van, minők a Szentírás, Próféták, Zsoltárok és egyebek... Biztosítsa hitsorsosait őszinte rokonszenvevről.» E. elnöke is volt a pécsi hitközségnek, most a községkerület elnöke. S. R.

7. *E. József*, szobrász, szül. Sátoraljaújhelyen 1815 okt. 26., megh. Budapesten 1901 máj. 30. A budapesti *Széchenyi-szobor* alkotója (leleplezték 1880). A klasszicista szobrászat kései képviselője. Munkás életéből 10 évet Londonban (1838–47), 20 évet (1847–66) Rómában töltött, csak 1866. a Széchenyi-szobor pályázat elnyerése után telepedett le véglegesen Budapesten, ahol mint az elmult klasszicizmus képviselője az ébredő naturalista szobrászat kezdetén szinte elszigetelt jelenség. 1880 után alig dolgozott már és félig elfeledve halt meg 1901. Az 1866-iki Széchenyi-szobor pályázaton, melyre még Londonból küldte pályamunkáját, 17 pályázó, köztük Dunaiszky, Marsalkó, Vay Miklós báró, főleg pedig Izsó elől nyerte el az első díjat és megbízást, 1873. pedig a talapzat ülő alakjaival (*Minerva*, *Neptun*, *Vulcan* és *Ceres*) a második új pályázatot. A sokszor támadott Széchenyi-szobor lett élete tragikuma és sok mellőztetésének oka, mint a posta- és táviratépület dekoratív szobrainak (1870), továbbá az Operaház és a Deák-mauzóleum szobrainak pályázatán (1880). Későbbi sikerei voltak még az 1873. bécsi világkiállítás nagy aranyérme és az 1889. párisi világkiállítás bronzérme. Itthon utoljára az 1885-iki országos kiállítás műcsarnoki kiállításán szerepelt néhány régebbi, a maguk idejében nagysikerű munkájával. Pártfogói voltak: Viktória királynő, Albert herceg, Esterházy Pál herceg, londoni

nagykövet, valamint Sir David Salomons londoni lordmajor. E londoni időkben készült az *Amazonok harca az argonautával*, márványcsoport (Osborne Houseban Wight szigetén), valamint az *Apolló és a hórák* (1846. a pesti műegyletben kiállítva). London után második hazája Róma lett (1846), hol lassanként ismert művésszé vált és mágnásokon kívül uralkodók, mint I. Vilmos porosz király, Miklós cárr, Eduard walesi herceg és I. Lajos bajor király fordultak meg műtermében. Rómában alkotta ama klasszicista szellemű zsánerszobrai, melyek nevét máig megőrizték: *Achilles átengedi Penthesilea holttestét*. (Gipszpéldánya a Budapest Szépm. Múz.); *Fonópárka*. Legismertebb szobrai: az *Életre ébredő Éva*, a *Fekvő Amor* (Szépm. Múz.), továbbá a *Vadászat előtt* és *Vadászat után*. Rómában készítette John Bright Salomons lordmajor, Wudhom angol műgyűjtő, Prokesch Edmund orientalista és Pejachevich Pál gróf mellszobrai, Budapesten Balassa János orvostanár, gróf Teleki Sándorné, továbbá Kántorné, Szerdahelyi Kálmán Szigligeti Ede mellszobrai a Nemzeti Színház, *Mátyás király*, *Mária Terézia*, Pázmány Péter, *Kévai Miklós* és a Nemzeti Múzeum részére. V. ö. «Művészet» 1909. F. B.

8. *E. Károly**, orvostanár, szül. Rákópribócon 1879 jan. 22. A budapesti egyetemen tanult. Előbb Korányi, majd Jendrassik tanár asszisztense 1912. pedig a vér- és anyagcsere betegségei tanából egyetemi magántanár lett. Számos idevonatkozó és a radiológia, valamint a belorvosi diagnosztika körébe vágó tanulmányán kívül főbb művei a Jendrassiktól szerkesztett *Belorvostan* és *Belorvosi diagnosztika* c. kézikönyvekben jelentek meg.

9. *E. Miksa (cserkúti)*, közigazdász, szül. Pécsen 1857. Tanulmányait u. o. végezte. 1880-ban Fiumében alapított fakiviteli üzletet. Egyik úttörője golt a hazai fakivitelnél s nemcsak a nyugat-európai államokban, hanem Görögországban, Alvirban és Tuniszban is ő teremtett piacot a magyar fának. Emiatt a flumei kikötő fejlesztésében is érdemei vannak. Az ő cége volt az első, mely külföldön a magyar címer használatára jogot nyert. Később a Foncière-Biztosító-Társulat igazgatója lett. 1895-ben magyar nemességet kapott.

10. *E. Mózes*, rabbi, szül. Balassagyarmaton 1739., megh. Vörösváron 1820 Márcusván hó 26. Fia volt *E. Juda* balassagyarmati rabbinak. 1779-től haláláig működött Vörösváron. Egy hébernyelvű verskötetete *Sirasz Odóm* címmel Pesten jelent meg 1872.

11. *E. Zsigmond*, társadalomtudományi író, ügyvéd és a fővárosi árvaszék tisztviselője. Irodalmi és tudományos munkássága főleg a gyermekvédelem kérdéseire terjedt ki. A proletárdiktatúra bukása után külföldre ment s ott is halt meg. Főműve: *A gyermekvédelem bölcselete* (1918). Egyéb művei: *A gyermekvédelem alapkérdései* (1902); *A pénz keletkezése és fejlődése* (1902); *A házasságon kívüli gyermek joga* (1904); *Gyermekvédelem* (1918). T. Zs.

Engelberg Dezső, ügyvéd és író, szül. Szarvason 1894 okt. 27. Előbb tanító volt, majd igazgatója lett a marosvásárhelyi héatosztályú zsidó

felső népiskolának. Mint újságíró is több lapnál dolgozik. *Elszört kalászkok* címmel verseskötete jelent meg. A *Kelet színpada* c. könyvében négy egyfelvonásosát adta ki. Sz. I.

Engelsmann, 1. Izidor, rabbi, szül. Zalaegerszezen 1869 jún. 1. 1889 – 1894. volt a budapesti rabbiképző növendéke. 1893-ban avatták bölcész-doktorrá, 1895. pedig rabbivá. 1898. kinevezték a Pesti Izr. Hitközség vallástanárává, majd szakfelügyelője lett. F. D.

2. E. Mór, filantróp, szül. Bártfán 1872. Fialat korában Amerikába vándorolt, azóta New-Yorkban él, ahol jelentékeny tevékenységet fejt ki a zsidó közéletben és mint ismert filantróp közbevetésben áll. Már a háború kezdetén a Joint Distribution Committeeben részt vett mint ennek az örösi jótékonyági testületnek egyik főszervezője. Többször meglátogatta Magyarországot a Joint képviselőjében. A new-yorki «Ohab Cedek» nagy magyar zsinagóga előjárója. B. S.

En kélohénu. (h.) «Nincs olyan, mint a mi Istenünk». Zsinagógai himnusz a muszáf (l. o.) után szombaton és ünnepnapokon. Négyoros szakaszokból áll. A bevezető strofa a «mi» Istenünknek, a «mi» Urunknak, a «mi» Királyunknak, a «mi» Segítőnknek dicsóítja az Istent, akihez nincsen hasonló. A második versszak ugyanezt a gondolatot fejezi ki, de kérdő formában. (Ki olyan mint a mi Istenünk?) A harmadik is megtartja az elsők primitív egyszerűségét: Hálát adunk a mi Istenünknek, Hálát adunk a mi Urunknak és így tovább. A szerkezet nem változik a negyedikben sem, melynek minden sora «dicsérettessék»-kel kezdődik. F. D.

Enten Manó, rabbi, szül. a sárosmegyei Berzevicén 1886 jún. 10. 1900–1910. volt a budapesti Rabbiképző növendéke. 1909-ben avatták bölcész-doktorrá Budapesten, 1911. pedig rabbivá. Három évig marcali rabbi, 1914. óta pedig Kassán működik, mint az ottani kongresszusi hitközség főabbija. Kultúrtörténeti cikkei megjelentek a «Judea»-ban és más lapokban. F. D.

Entrádám, majdnem kizárólag zsidó lakosságú kisközség Beszterce-Naszód vm. naszódi járásában, (1900) 297 lakossal. A járásban 1848 előtt a zsidók csupán itt és a szomszédos Vásárhelyen telepedhettek le. Ma 257 zsidó lakik a faluban, akik házalókereskedéssel és pálinkafőzéssel foglalkoznak.

Enyedy Lukács*, politikus és nemzetgazdasági író, szül. Szabadkán 1845., megh. Budapesten 1906. A Délmagyarországon nagy szerepet játszó Eisenstädter-család tagja volt. Főképpen nemzetgazdasági tanulmányokkal foglalkozott. 1878-ban megalapította a Szegedi Naplót, amelynek 1888-ig szerkesztője volt. 1884-ben függetlenségi programmal bekerült az országgyűlésbe, ahol közgazdasági és pénzügyi kérdésekben való jártasságával csakhamar tekintélyre tett szert. 1892. miniszteri tanácsos lett. 1895-ben mint igazgató az Agrár bank élére került. 1896-ban visszatért az aktív politikai életbe és szabadpárti programmal újra képviselői mandátumhoz jutott. Lefordította az Akadémia megbízásából Sismondi *Új nemzetgazdasági elvek* c. kétkötetes művét és Adam Smith, *A nem-*

zetek vagyonosodása c. nagy munkájának egyik kötetét. Sz. G.

Enying, nagyk. Veszprém vm. 4208 lak., Enyingen, több mint száz éve laknak zsidók, akik a balatonfőkajári anyahitközséghez tartoztak 1870-ig, amikor Balatonbozsokkal együtt önálló kongresszusi hitközségben tömörültek. A hitközség megalakulásával egyidejűleg a tagok által felvett kölcsönből felépült a templom is. Rabbit a hitközség, gyenge anyagi viszonyai miatt, nem választhatott, de egy magyarnyelvű iskolát több évtizeden keresztül fenntartott. Ez az iskola 1923. szűnt meg részint az állami segítség megvonása, főleg pedig a tanköteles gyermekek csekély létszáma miatt. Most néhány tanköteles gyermek van csak, akik a református iskolát látogatják. A hitközség hitélete meglehetősen fejlett, bár a szellemi vezető hiánya érezhető. Van a hitközségnek Chevra Kadisája, 4000 pengős a költségvetése és 3000 pengőt fordít szociális célokra. Hosszabb ideig jótékonyági alapítványokat is kezelt, de ezek a korona romlása következtében teljesen elértéktelenedtek. A hitközség lélekszáma 152, a családok és adófizetők száma 48. Foglalkozás szerint: 3 gazdálkodó, 20 kereskedő, 1 ügyvéd, 1 orvos, 3 magántisztviselő, 13 iparos, 1 mérnök és 3 magánzó tartozik a hitközség tagjai közé. 36-an vettek részt a világháborúban, akik közül 4-en estek el. Az ellenforradalmak idején sok inzultusnak volt kitéve a hitközség s tagjai közül hárman pusztultak el. A három áldozat Sági Ede dr. ügyvéd, Bán Jenő dr. állatorvos, és Vadász Imre tanuló. A hitközség mai vezetősége: Leipniker Gyula elnök, Heumann Lipót díszelnök, Grünfeld József pénztáros, Vadász József gondnok, Heumann László jegyző, Bauer Dezső, Heumann Adolf, Kohn Mór, Polgár László dr. és Schwarc Adolf előjárók. Schwarc Adolf egyben elnöke a Chevra Kadisának is.

Eperjes, (Presov, Cs.-Szl.) rend. tan. város, sz. kir. város címmel Sáros vm. 16,323 lak. Sáros vármegyében már az Árpádok alatt szórva nyosan található zsidók a falvakban. A főurak leplelték őket ide, birtokaik, jövedelmeik és a városok fejlesztése végett. Nemsokára főtényezői lesznek az egykor híres és fontos kereskedelmi útvonalnak, amely Bártfán, Zborón át Lengyelország felé vezetett. A megye kereskedői, közvetítői és fuvarosai zsidók voltak. A gyapjú-, bor- és dohánykereskedelem az ő kezükben volt. Falvaikban ugyan békésen élnek a főurak oltalma alatt, mégis a városba kíváncsognak, de ottvaló letelepülésüket a céhek kitartóan megakadályozták. Nyugalmas életüket 1764. az orkutai vérvád (l. o.) zavarta meg. 1765. jan. 25. kemény torturában az eperjesi hóhér keze alatt Lefkovich Jakab ádámföldi bérlő vértanú-halált halt hitéért. Ez volt Magyarországon az utolsó kínvallatás vérvád miatt. A megye 3 szab. kir. városa nem fogadta be a zsidókat és így ezzel arra kényszerítették őket, hogy a városok szomszédságában zsidótelepeket létesítsenek. Eperjes mellett Sebeskellemesen, Bártfa mellett Zborón, Kisszeben mellett Pécsújfalván keletkeztek ilyen zsidótelepek. Ezek a XVIII. század végén kerületet alkottak és 1790.

Eperjes székhellyel megyei zsidó községgé szervezkedtek. A megyei hitközség főnökeül (ros medina) a Galiciából odaszármazott Holländer Márkot (I. o.) választották meg. Ez a dúsgazdag, nagyműveltségű és az udvarnál is befolyásos vezérférfi az akkori idők legtekintélyesebb zsidója volt. Az ország zsidósága is patronusának ismerte el és válságos időkben mindig őhozza folyamodott. A zempléni zsidóságot eltiltották a hegyaljai borkereskedelemtől, Holländer eljárt érdekükben az illetékes hatóságoknál és a súlyos tilalmat visszavonatta. A pozsonyi zsidóság kérelmére 6 hónapig időzött Pozsonyban, küldöttséget vezetett az országgyűléshez és a kancelláriához és a felpanaszolt zsidósérelmekre jogorvoslást szerzett. Nagy éhínség pusztította az ő idejében az országot, az általános nyomor enyhítésére a zsidókra külön adót vetettek ki, Holländer ekkor a kivett adót a sajátjából váltotta meg. A megyei zsidó község főnöki székében 1834. fia, Holländer Leó követe, aki 1843. a Losoncra odaszármazott Schaffer Mózesel, Schaffer Leóval, Schiff Móriccal és a Pécsújfalváról való Klein Ignáccal és Spiegel Józseffel megalapította az önálló eperjesi hitközséget, azt kultúrintézményekkel, 3 tanerős modern iskolával gazdagította és az országban elismert mintahitközséggé fejlesztette, amelynek első előljárói közül még Schaffer Leót, Barkan Márkus és Fritsch Adalbert kereskedőket kell felemlíteni. 1847—49-ben fölépíttette 11,413 frt költséggel a templomot Pribriła műépítész terve szerint, Fuchs építész és Nedrolik mérnök vezetése alatt. Az építés költségeihez ő maga 3500 forinttal járult hozzá. A szabadságharcban Holländer Leó mint Komárom várának, majd pedig mint a magyar seregek főintendása őrnagyi rangban vett részt 2 fával, Gyulával és Edével együtt, akik tisztii rangban szolgálták a hazát. Ugyanekkor Schiller Szinessy (I. o.) eperjesi rabbi bejárta az országot és zsidó honvédeket toborzott, majd mint utászkatona maga is beállt honvédnek, Világos után emigrált és tanár lett a cambridgei egyetemen. A szabadságharc után a hitközség élére is Holländer Leó került és dr. Auszterlitz Mayerral (I. o.) együtt, aki 1860—1913. tölti be a rabbiszéket, felvirágoztatta a hitközség intézményeit. 1850-ben megalapították a Chevra Kadisát, tíz évvel később a Talmud tórat, amelyet dr. Auszterlitz Mayer rabbi 40 éven át vezetett. Ez az intézmény 1900—1925. szünetelt, 1925. újból megnyílt 40 növendékkel. A Nőegylet 1855., a Sócher Tov jótékonyági egyesület 1868., a Kultúregylet 1926., a Debora leányegylet ugyanekkor alakult meg. 1928-ban zsidó múzeumot létesít a hitközség, amelyben a szlovenszki zsidó kultúra történeti és művészi emlékeit helyezi el, 1200 kötettel megveti a múzeumi könyvtár alapjait és értékes kéziratgyűjteményét a hitközség történetére vonatkozó okiratokkal. Ezeket 1830. óta a hitközség archivuma őrizte. (Az orkutai vérvád [I. o.] iratai a megyei levéltárban, a zsidóságra vonatkozó okiratok a városi levéltárban vannak; a világháborúra, az orosz hadifoglyokra és hadifogságra vonatkozó gazdag emlékgyűjtemény Bárkány Jenő mérnök 5000 kötetet meghaladó magánkönyvtárában található.) Első temp-

loma 1887 máj. 6., amikor E. városát tűzvész pusztította, leégett. A régi templom helyén épült fel közadakozásból a mostani, Garai Ödön, a Szeged újjáépítése körül nagy érdemeket szerzett zsidó mérnök tervei szerint, 40.000 forint költséggel. A hitközség sok tagja élénk részt vett a megye és a város közéletében, a tudományos életben és a közgazdaságban is. Dr. Ferbstein Márk megyei tisztii főorvos, dr. Propffer Adolf ügyvédi kamarai elnök, dr. Eger József alpolgármester, dr. Böhm Aladár városi ügyész. Dr. Horovitz Simon a jogakadémia tanára tudományos munkásságával szerez országos becsületet az eperjesi zsidóságnak. Azok között, akik közgazdasági tevékenységgel tűntek ki, hivatlatlan érdemeket szerzett az 1868. elhunyt Goldschmied, aki 1845—1860. bérlő, felvirágoztatta a vörösvágási opálmányát és a magyar opált világhírűvé tette. A város és a környék gazdasági viszonyainak megjavítását előmozdították Gellért Manó és Herz Ernő téglagyárakkal, Moskovits Gyula vasgyárral, Schwartz és Glasner likörgyárral, Sáfrán és Friedmann, akik gyalugyárat alapítottak. A hitközség, amely kongresszusi alapon működik, 230 családban 1100 lelket és 271 adófizetőt számlál. Ezek között 5 nagykereskedő, 64 kereskedő, 7 nagyiparos, 27 iparos, 7 gazdálkodó, (dr. Rosenberg Theofil ügyvéd, Lapispatkon 800 hold, Ilkovits Mór 800 hold, dr. Zahler Elek ügyvéd Alsósebesen 400 hold), 29 ügyvéd, 19 orvos, 5 mérnök, 3 más szabadpályán, 15 köztisztviselő, 23 magántisztviselő, 2 hírlapíró, 4 tanító, 1 művész, 2 vállalkozó, 2 magánzó és 8 egyéb. Közadakozásból él 2. A hitközség évi bevétele 175,000 Ké ugyanennyi a kiadása. Hitéleti célokra költ 40,000 Ké-t, filantrópikus és szociális célokra 16,000 Ké-t, ugyanerre a célra a Chevra Kadisa külön 26.000 Ké-t fordít. Kezeli továbbá az Alexander Lajos által létesített 1000, a Rosenberg Rozália által létesített 2000 koronás jótékonyági, Adler Leó 1000 koronás iskolai és özv. Rosenberg Hermanné 6000 koronás hadiárvák-alapítványát. A világháborúban a Nőegylet népkonyhát tartott fenn. A különböző frontokon kivezényelt tagjai közül 9 hősi halált halt. A hitközség élén állnak: dr. Zahler Elek ügyvéd, elnök; Schnitzer Samu kereskedő, alelnök; dr. Goldberger Lajos ügyvéd, iskolaszéki elnök; Hertzka Simon kereskedő, templomi előljáró; Weisz Dávid gyáros, pénztáros; dr. Auszterlitz Tivadar ügyvéd, dr. Fuchs Lipót ügyvéd, Rosenberg Mór kereskedő, Szántó Lajos előljárósági tagok. Dr. Klein Dezső rabbi, Gottschall Sámuel főkántor. Schwarz Izidor, Lefkovits Berta, Klein Izabella tanítók. A Chevra Kadisa elnöke Rosenberg Márk, a Nőegylet dr. Rosenberg Theofilné. a Socher Tov-egylet és a Kultúregylet dr. Auszterlitz Tivadar, a Leányegylet Stark Zsigmondné. Az *orthodox* hitközség 1871. alakult meg. A kongresszus után történt meg a szakadás, melynek következtében 45-en kiváltak a kongresszusi alapra helyezkedett anyahitközségből és *orthodox* hitközséget alapítottak. A hitközség első főrabbiája Jaules L. sebesi főrabbi volt, aki Sebesről intézte a hitközség ügyeit 1905-ben bekövetkezett haláláig. A hitközség első előljárói

Reikovits Henrik, Herskovits Mór, Guttmann Fülöp, Reis Mór, Tyrnauer Lipót és Fischgrund Wolf voltak. A hitközségnek két temploma van. Egyiket 1871. egy malomból alakították át, a másikat Kollacsek és Wirth kassai műépítésszek terveire alapján 1898. a hitközség saját erejéből építette. 1873-ban öt tanerős népiskolát létesített a hitközség. Van ezen kívül jesivája 70 növendékkel és Talmud Tórája, melyet 60 növendék látogat. A hitközség intézményei: a Chevra Kadisa, két nőegylet, a Poel Cedek-egylet és az 1927. létesített jótékony célt szolgáló Cedókó-egylet, amelynek jelenleg Neuwirth Zsigmond dr. az elnöke. A hitközség megalakulásától kezdve gyors tempóban fejlődött, úgy hogy ma kb. kétszer annyi a taglétszáma, mint az anyahitközségnek. Évi költségvetése 500.000 Ké. melynek egy részét szociális és filantrópikus célokra fordítja. Lélekszáma: 3200, a családok száma 572, adót 492-en fizetnek. Foglalkozás szerint: 12 nagykereskedő, 7 gazdálkodó, 12 tanító, 270 kereskedő, 5 ügyvéd, 2 köztisztviselő, 8 munkás, 6 orvos, 48 magántisztviselő, 72 iparos, 3 mérnök, 2 magánzó, 36, munkanélküli és 77 egyéb. A hitközség mai vezetősége: Lau M. Chajim főrabbi, Neuwirth Zsigmond dr. elnök és Friedmann Simon alelnök. A. T.

Epikuros, I. Aposztázia és Mesumed.

Eppler Sándor, a Pesti izr. hitközség főtitkár helyettese, szül. Budapesten 1890. A kereskedelmi akadémia elvégzése után a Pesti Izr. Hitközség szögállatába állott mint tisztviselő. Szorgalmával, hozzáértésével egyre jelentősebb szerephez jutott a hitközségi életben. 1920-ban a hitközség adófelügyelője, majd 1922. pénzügyi főtanácsosa lett. 1924-ben pedig főtitkárhelyettesé nevezték ki, egyidejűleg az Izraelita Siketnémák Országos Irodájának titkára is lett. A hitközség életében eltöltött működéséhez jelentős eredmények fűződnek, többek között ő hajtotta keresztül a hitközségi adó- és pénzügyi reformot és ezzel nagyban hozzájárult a hitközség anyagi regenerálásához. E. fia E. Mórnak, aki 50 éven át a Budapesti Talmudegylet titkára és bibliai előadója volt.

Epstein. 1. Ábrahám Halévi, rabbi 1710–1720 között. Előbb Rawnán, azután Rohoncon működött. Tudományos levelezésben állott Eisenstadt Meir kismartoni főrabbiival. Két műve, *Binasz hamaszkil* és *Birchasz Avróhom* c. kéziratban van meg.

2. **E. Gyula**, zeneszerző, szül. Zágrábban 1832 aug. 7., megh. Bécsben 1918. Zenei iskoláit Bécsben végezte. Ismert zongoraművész és a konzervatórium tanára, Bécsben élt. Művei: *Átiratok Goldmark B-dur vonósnégyese zongorára*, *Schubert műveinek revíziója*, *zongoradarabok*, *etüdök*. K. K.

3. **E. Rezső**, mérnök. szül. Budapesten 1874. A műegyetemet u. o. végezte. Beltagja a Pollacsek és Epstein cégnek, mely a legnagyobb építkezési cégek egyike. Szakavatott vezetése mellett épült fel a 3000 lakásos Wekerle-telep, a győri ágyúgyár, sok budapesti iskola, az ország különböző részein dohánygyárak és a pénzügyi paloták egész sora. Tagja a (Magánmérnökök Orsz. Szöv. választmányának. Mérnöki szaklapokba számos cikket írt. V. M.

Erosi, nagyk., Fehérv. 8477 lakossal. Az E.-i statusquo hitközség 1882. alakult. Alapítói Deutsch Lipót, Heimann Ignác és Herman Mór gazdálkodók voltak. Az első elöljárók Weisz Joachim, Presser Ignác és Brust Simon kereskedők voltak. A hitközség egy imaházat épített saját erejéből. Egyetlen intézménye a Chevra Kadisa. Tagjai közül Beck Mór és Stern József vezetnek nagyobb mintagazdaságokat. A hitközség 2400 pengős költségvetéssel dolgozik, melynek egy részét szociális és filantróp célokra fordítja. A hitközség anyakönyvi területéhez Ráckeresztúr község tartozik. Lélekszáma 140, családok száma 43, adót 56-an fizetnek. Foglalkozás szerint: 6 gazdálkodó, 40 kereskedő, 1 köztisztviselő, 1 orvos, 2 magántisztviselő, 4 iparos és 1 mérnök. A hitközség mai vezetősége: Roth Ede elnök, Schön Jakab alelnök, Fischer Manó gondnok, Eckstein Ármin pénztárnok, Bruszt Sándor ellenőr, Bognár Ignác jegyző, Dénes Antal, Rosenstein Ferenc, Blau Bertalan, Stern Henrik és Glaser Zsigmond dr. választmányi tagok.

Erdei Viktor, festő és grafikus, szül. Budapesten 1879. Tanulmányait Székely Bertalannál kezdte. 1899. kiállított szénrajzokat a Nemzeti Szalonban, 1905. a Múcsarnok téli kiállításán vett részt, (*Öreg ember szénrajz*), 1907. pedig gyűjteményes kiállítást rendezett Budapesten olajfestményeiből, rajzaiból, rézkarcaiból és néhány fejszoborkísérletéből (*Női fej, Férfi fej, Leány fej, Haldokló*). Résztvett a Kéve művészegyesület első kiállításain és 1915. a kórházakban beteg katonákról készült finom szénrajzait a Had- és Népegészségügyi kiállításán, 1926. a Nemzeti Szalonban rendezett gyűjteményes kiállításán pedig egész munkásságát mutatta be (*Eva kígyóval, Szentendrei házak*). Művészete távol áll a mesterségbeli külső hatások érvényesülésétől, a formák belső, lényeges tartalmát keresi, a részletmegfigyelések összefoglalására törekszik. Ez a törekvése nyilvánul meg legfeltűnőbben sokszor hajszálfinomságú rajzaiban és litografiáiban; mint *Erosi immaterialis* c. litografiái mappájában (1910) és Révész Béla *Beethoven-Miniature* kötetéhez (1918) készült litografiáiban. A külsőségek mellőzését, az emberi lényeg kifejezését mutatják csak a fejet ábrázoló, végtelenül leegyszerűsített arcképei: *Fülöp Lajos* író, *Sas Ede* és *Ónarcképei*. Tájképein is a legegyszerűbb motívumok érdeklík (*Pesti házak, a Rózsadombról, Újpesti részlet a Margitszigetről* 1920–21). Kompozícióira a belső tartalom problémái ihletik. (*Bűnbeesés, triptychon, Léda, Mars és Venus, Éva álma, Emberpár*). Több munkája a Szépművészeti Múzeumban van. F. B.

Erdey Fülöp közgazdász és orvos, szül. Aszódon 1803., megh. 1883. Orvosi oklevelét 1828. nyerte Pesten, de 1843. elhagyta az orvosi pályás gazdász lett. A közgazdaságról és földmívelésről írt cikkei és tanulmányai az Athenaeum, Pesti Hirlap, Nemzeti Ujság, Magyar Gazda hasábjain s a Gazdasági Lexikonban jelentek meg. Önálló művei: *Az örök váltság* (1848); *Az angol gazdasági rendszer, hazánk körülményeihez alkotott jegyzetekkel és toldalékokkal* (1848).

Erdély Jenő, író és hírlapíró, szül. Budapesten 1890. A budapesti tudományegyetem jogi karának hallgatója volt és 1912. jogi doktori oklevelet szerzett. 1906-ban kezdte meg hírlapírói tevékenységét. A Nap majd a Pesti Napló, később a Világ munkatársa. A Nyugat c. folyóiratban számos elbeszélése, kritikája és szociológiai tanulmánya jelent meg.

Erdélyi, 1. Ernő, ujságíró, szül. Külsővathon (Veszprém.) 1881. jún. 6. Technikai végzettség után lett ujságíró; 1910. megalapította és szerkesztette a Fonó- és Szövőipar c. szaklapot. 1921. Szlovenszkóban megalapította A Reggel c. politikai napilapot és annak évegig főszerkesztője volt. Jelenleg Budapesten ujságíró.

2. **E. Mór**, szocialista politikus, szül. Algyógyon 1877. Nyomdászmesterséget tanult, majd beutazta Európát és a szövetkezeti mozgalmat tanulmányozta. Hazatérve megalapította az Általános Fogyasztási Szövetkezetet, amelynek titkára, majd igazgatója lett. A Károlyi-kormányban közéleti kormánybiztos, később államtitkár, a proletárdiktatura alatt közéleti népbiztos, a diktatúrát követő Peidl-kormányban államtitkár volt. A Peidl-kormány távozása után Bécsbe ment, 1928-ban visszatért és újból átvette az Ált. Fogy. Szövetkezet igazgatását. A szövetkezeti kérdésről több tanulmányt írt. T. zs.

Erdélyi zsidóság. A trianoni békeszerződés által Romániához csatolt vármegyék (Erdély, Bánát, Kőrösvidék és Máramaros) területének zsidó lakosságát összefoglaló elnevezéssel E. névvel jelöljük. Az 1920-i román statisztika szerint az E. száma 181,340 lélek, szemben 5.063,224 összlakossággal, vagyis 3,57%. A hitközségek száma 110, ezek közt a legrégebbi Gyulafehérvári, (l. Gyulafehérvár), mely az 1737. évvel kezdődik. A hitközségek közül 23 kongresszusi, 8 statusquo ante (ebből 1 szefard elnevezésű). A 31 hitközség összesen 46.000 lélekszámmal, az 1922. Kolozsvár székhellyel megalakult Erdély-Bánáti Orsz. Izr. Iroda kötelékébe tartoznak. A fennmaradó 80 orthodox hitközségnek, mintegy 135,000 lélekszámmal, képviselőivel az 1921. Beszterce székhellyel megalakult Orthodox-Zsidó Központi Iroda van megbízva. Mindmáig azonban egyik Iroda sem nyert kormányhatósági jóváhagyást, bár mindkettő, mint a korábbi államkötelékben fennállott hasonló szervek jogutódja létesült. Az általános erdélyi néplélekkel egyezőleg, mely inkább hajlik a vallásos világszemlélet felé, az E. hitközségi intézményeit általában szigorúan hagyományos alapon vezeti. Figyelemreméltó továbbá a chaszidikus (lengyel-szefard) irányzat előretörése, amelynek hívei számos hitközségben kezükben tartják a vezetést. A rabbi-állások tekintetében kongresszusi hitközségekben be van töltve 12, statusquoban 7, orthodoxban mintegy 50. A nem-orthodox rabbik 1921. megalakították Kolozsvár székhellyel az Erdély-Bánáti Rabbi Egyesületet, amely hasonlóképpen nem nyert még hatósági megerősítést. A hitközségek nagy pénzügyi nehézségekkel küzdenek, ami a szükségletek emelkedése mellett az általános gazdasági leromlásra és az egyházi és iskolai államsegély teljes megvonására

vezethető vissza. Csak az 1928. évre szavazott meg a törvényhozás az egész romániai zsidóság (847,700 lélek) részére az eddigi 400,000 lei helyett 10.000,000 lei egyházi államsegélyt.

Anyanyelve szerint túlnyomórészt magyar. A 15 erdélyi vármegyében a magyarnyelvű zsidók arányszáma volt 1890. 55,6%, 1910. 73,3%, az impériumváltozás idején tehát kétségtelenül még nagyobb. Hivatalosan azonban zsidó nemzetiségűnek tekinti a zsidókat. 1918 nov. 20-án megalakult az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség, amely 1920. csatlakozott a Cionista Világszervezethez és helyi csoportjaival behálózva az országot, széles körben terjesztette el a cionizmus eszméjét. 1926-ban a Bukarestben székelő Uniunea Evreilor Romani (Román Zsidók Egyesülete) Kolozsvár székhellyel megalakította erdélyi fiókszervezetét. E. M.

Iskoláztatás terén nagy visszaesést jelentett, hogy 1923. az összes zsidó iskolákban kötelezővé tették a románnyelvű oktatást. A magyar impérium idejéből átvett 32 elemi és 1 polgári iskolához járult a román uralom első éveiben még 6 új elemi és 5 középfokú iskola, utóbbiak Temesvárott, Kolozsvárott és Nagyváradon, de a nyelvi és anyagi nehézségek miatt időközben megszűnt 5 elemi és Kolozsvárott a nyilvánossági jog megvonása folytán 2 középfokú iskola. 1923—24-ben a zsidó középfokú iskolákban volt 1586 tanuló, amely szám az 1926—27. tanévben 908-ra apadt. A zsidó elemi iskolákban a tanulók száma kerekén 3500, az okleveles tanítóké 90. Tizenhét elemi iskolával kapcsolatosan van Talmud-Tóra intézmény is, ezenkívül számos chédert és jesivát tartanak fenn. Tudományosan képzett rabbik neveléséről, valamint tanárok és tanítók képzéséről azonban nincs gondoskodás. A hitoktatás szakképzett hitoktatók híján erősen sínyli a tankönyvek teljes hiányát, mert román tannyelvűek még nincsenek. A héber nyelv tanítása eleinte nagy lendületnek indult, a kolozsvári fiú- és leányliceum tisztán hébernyelvű tanításra készült berendezkedni, de a román tannyelv kötelezővé tétele ezeknek a törekvéseknek véget vetett, amivel kapcsolatban a felnőttek számára berendezett nyelvkurzusok is megszűntek. E. M.

Társadalmi kultúra és jótékonyág terén jelentős szerep vár az 1925. megalakult Bené-Brit szervezetre, amelynek eddig 3 páholya működik Kolozsvárott, Brassóban, Nagyváradon és Szatmáron. Az amerikai Joint Distribution Committee határozott támogatásával 1922 végén alakult meg az Erdélyi Zsidó Árvagondozó, amely 2 központtal (Kolozsvár és Máramarossziget) 12 körzetben 32 helyi csoporttal és mintegy 5000 fizető taggal és kerekén 5 millió lei költségvetéssel működik; inasotthonokat tart fenn Kolozsvárott, Szatmáron és Nagyváradon, ipari műhelyeket Kolozsvárott, Máramarosszigeten, Szatmáron és Iklódon. Van még nyaralótelepe Tihután, ezenkívül ruházza az árvákat és segíyezi az anyákat. Van továbbá 1—1 fiú- és leányárvaház Aradon és Nagyváradon és 1 leányárvaház Kolozsvárott. A nagyobb városokban a zsidó iparosok Poale Cedek néven tömörültek egyesületekbe. Rend-

szeres kultúrelőadásokat kivált Kolozsvárott és Temesvárott tartanak. Mintegy 40 nőegyletben a zsidó nők fejtenek ki jóléti munkásságot és tartanak fenn intézményeket, melyek közül kiválik a kolozsvári Napközi Gyermekotthon. Összefoglaló szervül a Zsidó Nőegyletek Szövetsége van tervebe véve. A Nemzeti Szövetség keretében ú. n. Barisszia és Aviva ifjúsági egyesületek hálózata működik. A nagyobb városokban cserkész-(sómér) csapatok tömörítik a mindkét nemű ifjúságot a kék-fehér zászló alatt. A Palesztina építő munka érdekében a Keren Kajemet és a Keren Hajjeszod irodái szép eredménnyel dolgoznak. E. M.

Gazdasági élete ugyanolyan keretek között mozog, mint Kelet-Európa többi országában. A háborús konjunktúra idején keletkezett zsidó vagyonok hova-tovább lemorzsolódtak, a valuta ingadozása, a gazdasági depresszió, különböző törvényhozási és közigazgatási intézkedések folytán a zsidóság tetemes része elszegényedett, Máramarosban pedig éppenséggel nyomorba süllyedt. De a kereskedelem még így is jelentékeny részben zsidók kezében van, akik ezenkívül vezető állást foglalnak el különböző nagyipari vállalatokban és főként a fatermelésben. Élénk részt vesznek még a lapkiadás és könyvterjesztés terén, a sajtó és a színház munkájában. Bankokban és pénzintézetekben csak kisebb mértékben vannak képviselve. A kiskereskedők és kisiparosok felsegítésére az amerikai Joint 1926 óta sorozatos kishitelintézeteket létesített altruisztikus alapon, amelyek eddig 7 helyen működnek biztató eredménnyel. Alaptőkéjük 1927 végén 5.250.000, betétállományuk ugyanannyi, a folyósított kölcsönök összege 46.866,060 lei. E. M.

Politikai helyzete, bár egyenjogúsága az alkotmánytörvényben biztosítva van, sok kívánnivalót hagy fenn. Az egymást felváltó kormányok tehetetlenek voltak a legféltelenebb antiszemita agitációval szemben, amelynek folytán nagyon hátrányos közhangulat támadt a zsidók ellen, különösen az értelmiségi osztályok és főképpen a tanuló ifjúság körében. Ennek következménye volt a zsidó főiskolai hallgatók majdnem teljes kiszorítása a kolozsvári egyetemről, hol még a háborúelőtti utolsó tanév, 1913—14 első felében 2302 hallgató között zsidó volt 296 = 12·85%, amivel szemben az 1926—27-i tanévben 2428 hallgató közül már csak 127 = 5·23% volt zsidó. Emiatt sokan abbahagyták tanulmányaikat, de még többen külföldi főiskolákra mentek, ahol nagy részük leírhatatlan nyomorral küzdök. Ezeknek támogatására alakult 1923. a kolozsvári Országos Zsidó Diákszegélyező-Bizottság, amely évenként alig negyedmillió leit tud a legfogosabb igények kielégítésére fordítani. De egyes nagyobb hitközségek külön is támogatják segélyre szoruló diákjaikat. A magyar iskolákból ugyanazon évben kitiltották a zsidó tanulókat. Az állami középiskolák egyrészt nem tudják őket befogadni, másrészt pedig sok helyütt barátságtalan bánásmódban részesítik őket. A szombati írás és rajzolás alól sehol sem nyernek felmentést. Az állami iskolák tantervezetében csak elvétve akad egy-egy zsidó.

Ugyanez a helyzet az állami és közszolgálat egyéb ágaiban, ahol legfeljebb még a vasút mérnöki karában, valamint egyes alárendelt állásokban nyernek alkalmazást. De még végzetesebb, hogy a román diákság, a társadalom elfogásától eltérően egyenesen törvényen kívül állónak tekinti a zsidót, akit úton-útfélen megtámad, időnkint beveri a zsidó üzletek kirakatait és cégtábláit, sőt legújabbán már arra is vete-medtek a diákok, hogy Nagyváradon, Kolozsvárrt, Csucsán, Bánffyhadon s egyes kisebb helyeken feldúlták a zsinagógákat, a Tórákat elrabolták, bemocskolták, széjjeltépték vagy elégették és értékes kegyeszereket eltulajdonítottak. Ezek az atrocitások Cuza jassy-i egyetemi tanár izgatásának következményei voltak. A zsidók ellen forduló agitációval a hivatalos hatalom nem azonosította magát, sőt ellene fordult, bár nem sok sikerrel. E bűntények expiaciója végett rendelte el az E. a kiszlev hó 13-i országos böjtnapot. Az ország politikai életében az E. az első években egyáltalában nem vett részt, a román pártok egyikéhez sem csatlakozott. Csak a szocialista párt vezetőségében foglalnak néhányan helyet. Midőn a Magyar Párt megalakult, egyénenként számosan beléptek zsidók is, kik a választások alkalmával annak jelöltjeire szavaztak. A legutóbbi 1927-i választások alkalmával történt meg először, hogy zsidó csoportok paktumot kötöttek egyfelől a liberális, másfelől a nemzeti parasztpárttal, amelynek értelmében néhány jelöltet is állítottak, akik közül csak egy szenátor jutott be a törvényhozásba. De e paktumok következményeképpen néhány város tanácsában helyet kaptak zsidók is. E. M.

Sajtója. A román imperium átvétele előtt a zsidó sajtótermék Erdélyben csak ideig-óráig mutatott életképességet. Leghosszabb életű hetilap a Kolozsváron megjelent hébernyelvű Kol mevaszér volt, amelyet 1898—1907. Weinstein Béni szerkesztett. A lap főleg a hitközségi alkalmazottak életstandardjáért harcolt. Hasonló szellemű volt az 1908—1912 között megjelent Hasachar c. héber hetilap Weinstock Izsák szerkesztésében. Responzumok időszaki gyűjteménye az Ócar Hachajim is, melyet L. Ehrenreich dévai rabbi szerkeszt. Magyar nyelvű hetilap volt az Erdélyi Zsidó Lapok (szerkesztették Krausz László és Kohn Hilel). Ez az ujság mindössze nyolc hétig élt, 1910 aug.—szept. Iránya cionista volt. 1920 ban jelent meg a Neue Jüdische Presse mindössze 12 számban. J. Rubin szerkesztésében, orthodox szellemben és cionista-ellenes tendenciával. Egy évvel később jelent meg néhány hónapig, hasonló irányzattal a Jesurun c. hetilap dr. Blau Pál szerkesztésében. Ifjúsági folyóiratok: Naár, szerkeszti Rosenfeld Sándor és Haderech (a zsidó cserkészek lapja). Erdély zsidó közvéleményének legizmosabb szócsöve az 1918 dec. 19. megindult Uj Kelet, amely 1920 aug. 17-ig hetilapként szolgált a zsidó kulturális és kisebbségi önrendelkezés eszméit. Napilappá való átalakulása után érintetlenül tartotta meg eredeti programját. Az Uj Kelet az erdélyi kisebbségi sajtóban nívójánál, bátor hangjánál, tárgyilagosságánál és jól

informáltságánál fogva kimagasló helyet foglal el. A lapot megindítása óta dr. Marton Ernő szerkeszti. Az Uj Kelet irodalmi lapot is adott ki, a Föld-et, amely havi folyóiratként, később pedig hetenként jelent meg. A Kadima könyvkiadó vállalat is az Uj Kelet alapítása.

Sz. I.

Irodalmi élete Az E. túlnyomóan konzervatív, irodalma tehát az ennek megfelelő szellemi élethez igazodott és főleg héber tankönyvek, halachikus döntvénytárak, vitairatok és régi irodalmi termékek utánnomásában merült ki. Utóbbiak közül figyelemre méltó a Lisszabonban 1489. megjelent *Széfer Abudarham* újra való kiadása. Az irodalomtörténeti és történelmi emléket jegyzetekkel L. Ehrenreich dévai rabbi rendezte sajtó alá. A XVI. század zsidó történetének egyes kiemelkedő momentumait ismerteti az 1920. megjelent *Toldosz chachmé Jiszroél* c. munka (Weinstein és Friedmann). A sűrűn megjelenő responzumok közül kimagaslik Glasner Móse kolozsvári főrabbi kétkötetes műve, *Dor riviv* és talmudi judiciumával és alaposságával. Stern Gerson ludasi rabbi könyve, a *Talkut Hagérsuni* szintén ehhez a kategóriához tartozik. Önálló héber munkák nagyobb számban a háborút követő években jelentek meg, javarészt a cionizmust ismertető munkák és vitairatok. Klein Jakab *Hacijunit ve hatarbut haivrit*, 1921. könyvében a zsidó népi megújulás motorikus szükségességét mutatja ki és a zsidó fejlődés útját a cionista eszmeiségben látja. Hasonló tendenciájú Moskovits Dávid *Raglé mevaszér* c. irata. A vallásnak a cionizmushoz való viszonyát Glasner Móse egy németnyelvű vitairata világítja meg: *Der Zionismus und seine Nebenerscheinungen im Lichte der Religion*, amely eredetileg héberül íródott. A zsidó tudományos élet magyarnyelvű művelői közül kimagaslik Eisler Mátyás dr. egyetemi magántanár, a kolozsvári kongresszusi hitközség főrabbi, aki az erdélyi zsidóság multjának kutatása körül szerzett nagy érdemeket. Idevágó munkái közül kiemelkednek: *A zsidók legrégibb erdélyi emlékei* (1906.) és *Erdélyi zsidók multja*. Eisler Mátyásnak a hitélet és jótékonyosság istapólasa érdekében írott cikkei az erdélyi zsidó irodalom legszebb és legnemesebb termékei közé sorozhatók. Érdemes irodalomtörténeti munkásságot végez Löwy Ferenc dr. marosvásárhelyi főrabbi, akinek Péchy Simonról, a szombatos vallásalapító kancellárról írott műve nemzsidó körökben is méltó feltűnést keltett. A magyarnyelvű zsidó szépirodalom Erdélyben főleg a háborút követő években lendül fel. A költői és prózai írások jórésze a cionizmus eszmeiségéből táplálkoztak. Giszkalay János munkái: *Az új profécia könyvéből* (versek); *Támár* (bibliai novella); *Guschalav látomásai* (versek), jelentős értékekkel gazdagították ezt az irodalmat. A fiatalok közül Keleti Sándor: *A próféták útján*, Pető Tibor *A nagy keréken*, Barzilay István *Dalok a messzeségből* c. verskötete érdemelnek különösebb figyelmet. Zsidó tárgyú költeményekkel feltűntek Halmágyi Mária, Máth Ferenc, Groo Lajos. A drámaírás nagyobb alkotásokat nem hozott. Kaczér Illés *Megjött a mes-*

siás c. háromfelvonásos drámája és *Gólem ember akar lenni* c. egyfelvonásosa emelkedik ki a sok közepes termés közül. Útleírásokat adtak: Benamy Sándor *Uj Palesztina*, Székely Béla: *Épülő ország* és Kohányi Menyhért dr. *Utazásom Palesztinában*. Palesztina földrajzát Szőnyi Géza dr. dolgozta fel egy zsidó iskolának szánt magyar tankönyvben, utazásai és tapasztalatai alapján. Az erdélyi irodalomnak kétségtelenül legszorgalmasabb munkása Szabó Imre, akinek számos könyve jelent meg. Ezek közül legértékesebbek a *Zsidócskák* c., amely apró karcolatokat örökít meg a zsidó népeletről, a *Szent Eliz* c. regénye, amely egy forradalmi zsidó leány történetét adja, *Móssi és Ildikó* idillikus kis történet és *Zsidó komédiások*, *Piros mellény* c. novellás kötetei. Szabó jelentős műfordító is, a kolozsvári Magyar Színház az ő fordításában hozta színre Oszip Dümov *Szomorúságának énekesét* és ezenkívül játszotta még más jiddis színdarabfordítását is. Értékelésre tarthatnak még számot Szabónak a besszarábiai, balkáni és törökországi utazásairól írott útleírásai, amelyekben a zsidó vonatkozásokat előszeretettel domborítja ki. Szabó esztétikai tanulmányai is színt és komolyságot adnak a fejlődő erdélyi zsidó irodalomnak. Ujvári Péter háromszázötven érdélyi tartózkodása alatt (1920—23) számos új írásával gyarapította a litteratúrát, Kolozsváron jelent meg *Kleinmann úr* c. szatirikus regénye a vidéki kultúréletről, ezenkívül pedig számos zsidótárgyú novellát írt, amelyek az ottani sajtóban jelentek meg.

D. 8.

Erdélyi zsidóság története. Az E., mely itt csak a szoros értelemben vett régi Erdély területére szorítkozik, a magyarországinál egyaránt szegényebb kimagasló eseményekben és kiemelkedő egyéniségekben. Kezdeté is sokkal későbbi keletű, mert a XVI. sz. második felénél korábbi időből nincsen biztos tudomásunk a zsidók Erdélyben létéről. Csak irodalmi mondák és hajdani szájhagyományok szólnak róluk úgy, mintha már a dákok korában éltek volna itt és ők lettek volna a banya- és szőlőművelés meg-alapítói Erdélyben. Ezzel szemben az a történelmi valószínűség, hogy a hódító törökök nyomában a Balkán-félszigetről mint kereskedők a görögökkel és rácokkal együtt származtak ide a XV. sz. derekától fogva. Máshonnan nem is jöhettek, mert Magyarország keleti részeiben igen gyér számban laktak, Lengyelországban pedig a XVII. sz. közepéig virágkorát élte a zsidóság s így nem volt oka kivándorolni. Lengyelországi zsidók legfeljebb szomszédos Moldován keresztül szivároghattak be. Hogy a bevándorlók valóban szefárd eredetűek voltak, bizonyítja, hogy Bethlen Gábor 1623. a törökországi zsidóknak ad letelepedési engedélyt, továbbá, hogy Pécsi Simon (l. o.) 1630 körül a szombatosok liturgiáját tisztán szefárd ritus alapján szervezte meg és végül, hogy még a XVIII. sz. elején is Károlyfehérvárnak, az egyetlen erdélyi zsidó községnek vezetői szefárdok voltak. Ennek a környezetnek hatása alatt még a lengyel eredetű családok leszármazottai is a szefárd ritust követték és szefárd írásmóddal éltek. Első egykorú említése a zsidóknak Erdélyben az

1578-iki kolozsvári országgyűlés 22. t.-cikke, amely már panasolja, hogy «soha annyin egyszer bé nem jöttek afféle görögök, sőt zsidók is, mint e mostani szentgálnapi sokadalomra». Hasonló panaszok ezentúl is sűrűn ismétlődnek, de nemcsak a zsidók, hanem a többi idegen nemzetbeli kereskedők, görögök, örmények, rácok stb. ellen is, akik a zsidóknál mindenestre nagyobb számban jöttek az országba kereskedést űzni, amint az egyes «kompániákra» kivetett adótételekből látjuk. A kiviteli és behozatali kereskedelem egészen az idegenek kezében volt; közülük a görögök és zsidók bonyolították le a Törökországba irányuló forgalmat. De törvény szerint bizonyos «letevő helyeken» túl rendszerint nem jöhettek, csak vásárok alkalmával vihették áruikat az ország belsejébe, amikor viszont ők is vásárolhattak belföldi árukat kivitel céljából. A törökországi kereskedők letevő helyei Szászsebes, Szeben és Fehérvár voltak, melyek közül a zsidók leginkább az utóbbi városban fordultak meg. Bár az idők folyamán egyesek valószínűleg már előbb is megtelepedtek az országban, törvényes alapot az állandó itt lakásra mégis csak a Bethlen Gábor említett ediktuma által nyertek, amely szabad vallásgyakorlatot és szabad kereskedelmet biztosít számukra azzal, hogy a más országokban szokásban volt zsidójel viselésére nem kényszeríthetők, hanem a «keresztények ruházatában» járhatnak. E kiváltságlevél következtében, melyet az országgyűlés és a későbbi fejedelmek is megerősítettek s melyet az erdélyi zsidók magna chartájának tekinthetünk, a bevándorlók leginkább Gyulafehérvárt telepedtek meg, hová már azelőtt is bejáratosak voltak. De nem sokáig élhettek itt habortlanul: a fehérváriak csakhamar panaszkodtak, hogy a zsidók elejébe menvén az idegen árusoknak, a városon kívül összevásárolják az árukat s aztán drágán adják el a városiaknak. Hasonló panaszok egyébként sűrűn merülnek fel a más nemzetiségű kereskedők és kézművesek ellen is. E panaszok következtében az országgyűlés 1650. elrendeli, hogy «mind zsidó, mind görög tartson neme szerint való köntöst». II. Rákóczy György pedig kizárólag az egy Fehérvárra korlátozza lakhatásukat. A «zsidó ruha» és a fehérvári góttó aztán bekerül az Approbatae Constitutionesbe és így alaptörvénnyé válik, elannyira, hogy még 1845. is arra hivatkozik a kir. főkoronásnök, hogy a zsidók Erdélyben törvényes alapon csak Fehérvárt lakhatnak, míg egyebütt csak eltűrik őket. Ezentúl mindig több zaklatásról panaszkodnak a fehérvári zsidók. A város megtöltja a mészárosoknak, hogy a zsidóknak a mazuk törvénye szerint való levágásra marhát adjanak el, vagy hogy azt lenyűzzák. Nemcsak az urak, hanem bárki flai is, önhatalmilag tesz magának igazságot velük szemben, még a porkoláb is megsarcolja őket, akinek keze alá kamat nem fizetése miatt kerülnek. I. Apaffi Mihály fejedelem mindannyiszor figyelembe véve a zsidók «alázatos megtalalásait», három ízben is 1661., 1673. és 1678. szigorú rendeletekben utasítja a hatóságokat, hogy védjék meg a zsidókat a város önkényeskedése ellen, amelynek nem is tartoznak a jurisdikciója alá, mert csak a fejedelemtől

függenek. Hiszen utcájuk is nem a város területén, hanem a fejedelmi domíniumon, a külső vámterületen, bár a falakon belül feküdt. Súlyos teherként nehezedett a zsidókra a folyton emelkedő adó. Eleinte csak a fejedelemnek adóztak, mint földesuruknak, de a közterhek növekedésével együtt csakhamar bevonták őket az országos adózásba. Előbb a rendkívüli adómegajánlásokhoz kellett nekik is hozzájárulniok, pl. a konstantinápolyi erdélyi ház építési és a II. Rákóczy György lengyel hadjáratában fogságba esettek kiváltási költségeihez. De már 1662. az országgyűlés elrendeli, hogy az állandó erdélyi zsidó lakosok értékeiknek tizedrészét, a nem állandó lakosok pedig századrészét fizessék adóban. S ezentúl csak mindig inkább emelkedik az adó, melyet a zsidók saját bírái szedtek fel tőlük, személyes felelősségük mellett. Végzetes szerencsétlenségként érte a zsidókat a XVIII. sz. elején Fehérvár pusztulása, aminek következtében legnagyobb részt elhagyták a várost, úgyhogy 1714. már csak heten voltak adófizetők, akik nem is győzték a nagy terheket. Ezentúl lassan ismét emelkedik a számuk, valószínűleg leginkább lengyel bevándorlókkal, akik leginkább Moldován keresztül szivárogtak be. De egyelőre még a szefárdok vannak túlsúlyban: az első ismert fehérvári chacham (rabbi) is szefárd zsidó: Ábrahám ben Izsák Russo, aki 1736. községi protokollumot (l. *Gyulafehérvári pinkász*) nyit meg. Az ő halála után a fehérvári zsidók megállapodást kötnek az országban szétszórta lakó testvéreikkel, hogy közösen fognak rabbinust tartani, akinek fizetéséhez a vidékiek egyharmadrésszel (50 rénes forinttal) fognak hozzájárulni. Ez alapon a fehérvári rabbi hovatovább fölveszik az országos főrabbi címet és igyekeznek annak jogkörével élni, ami többé-kevésbé sikerül is nekik. Névsoruk és működési idejük a következő:

József Reisz Auerbach 1742—50.

Jonathan Trebitsch 1752.

Salom Zelig b. Saul Kohen 1754—57.

Jochanan b. Izsák 1758—60.

Benjámín Zeéb Wolff 1764—77.

Mózes ben Sámuel Lévi Margoloth 1778—817

Jakob b. Mózes 1818.

Menáchem b. Józsuá Mendel 1818—23.

Ezekiel b. József Paneth 1823—45.

Friedmann Ábrahám 1846—72.

E rabbi legnagyobbrészt már askenázi eredetűek voltak, ami a szefárd elem hátraszorulására mutat. Azonban a XVIII. sz. végéig két közösségben, bár közös vezetőség igazgatása alatt, éltek a fehérvári zsidók és két külön templomban tartottak istentiszteletet. Ennek a századnak derekán egyébként, midőn Fehérvárt 31 adózó zsidó családfőt írtak össze, más helyeken is laktak nagyobb számban zsidók, így Bethlenben és vidékén 46, Iklódon 9, Názánfalván 24. Ez utóbbi helységben külön templomuk is épült (l. *Názánfalvi zsinagóga*), sőt rabbijuk is volt, névszerint Léb b. Mózes. 1779—82 között már 322 családot számláltak össze Erdély területén. II. József 1781-iki pátense mégis érvényben levőnek tekinti még azt a jogelvet, hogy zsidónak Erdélyben csak Fehérvárt szabad laknia. Ennek ellenére a XIX. sz.

elején már több szabad kir. városban is találunk kisebb-nagyobb számban zsidókat, így Kolozsvárt (l. o.), Marosvásárhelyt, Brassóban, Fogarason, akik állandó harcot kénytelenek folytatni megmaradásuk és szabad kereskedésük érdekében. Az 1810—11-iki országgyűlés 39. t.-cikke részletesen szabályozza a zsidók jogait és kötelesegeit, de nem tudván szabadulni az évszázados elfogultság szellemétől, nem találta meg a kellő megoldást s a kérdés tovább is állandóan napirenden maradt s újra és újra foglalkoztatta a törvényhozást. A zsidók igyekeztek az új viszonyokhoz hozzásimulni: a magyar nyelv újjáéledésének hatása alatt 1845. a megüresedett országos főrabbi állás betöltése alkalmával már oly jelöltet keresnek, aki a német mellett magyarul is tud prédikálni. Ekkor mintegy 3000-en voltak az országban, közöttük számosan magyar-, német-, morva- és lengyelországi eredetűek. Ezentúl számuk gyorsabban emelkedik: 1880-ban 29,993 (az összlakosság 1·5°/_o-a), 1900-ban 53,065 (2·2°/_o), 1910-ben 64,674 (2·4°/_o), de 1920-ban (román statisztika szerint) visszaesik 62,174-re. Mielőtt azonban a modern műveltség mélyebb gyökeret ereszthetett volna az erdélyi zsidóságban, mármárosi közvetítéssel erős galíciai befolyás kezdett érvényesülni, amely sokhelyütt a chászidizmus szellemét és szertartásait honosította meg. A Magyarországgal egyesített Erdély zsidósága ezért nem is tudott különös kulturális jelentőségre szert tenni az ország összzsidósága keretében. Számra nézve is emennek csak egy töredékét alkotta, műveltségben pedig messze mögötte maradt amannak. Még a Talmudtudomány terén sem produkált értékesebb eredményeket, holott még az 1868-iki kongresszus után is mást mint orthodox rabbit hírből is alig ismertek, majdnem a század végéig. A világháború áldozataiból az erdélyi zsidóság is kivette a maga részét, de ugyanakkor lélekszámban meggyarapodott, mert a Kelet felől menekülő zsidók egy része a határszéli megyékben megrekedt, honnan kisebb számban Erdély szívébe is eljutottak, ide is magukkal hozva az elmaradottság jeleit mutató szokásaikat.

E. M.

Erdész István, ideggyógyász, szül. Békéscsabán 1896. Orvosi tanulmányait Budapesten, Párisban és Bécsben végezte. 1923-ban és 1924. a párisi Hôpital Necker idegosztályán működött és francia ösztöndíjat nyert. Jelenleg Nagyváradon orvosi gyakorlatot folytat.

D. S.

Erdőd (Arded, R.), nagyk. Szatmár vm. 3588 lak. Az e-i (orthodox) hitközség kb. 100 évvel ezelőtt alakult. Kezdetben Szakaszon volt a rabbinátus és az anyakönyvvezetés, később lett azután E. önálló hitközséggé. Az alapítók neve ismeretlen, egyáltalán a hitközség multját nem okiratok, csak kevéssé ellenőrizhető hagyományok tartják számon. Első rabbija Klein Mihály volt, aki Talmud Tórát létesített. A nagykiterjedésű hitközségnek tíz kisebb-nagyobb temploma van. A hitközségből számosan kerültek ki olyanok, akik lateiner pályán helyezkedtek el. Nem nagy, mindössze 100,000 leies költségvetéssel dolgozik a hitközség. Anyakönyvi területéhez 31 község tartozik. A hitközség lélekszáma 2000, a csa-

ládoké 200, adót fizetnek 180-an. A hitközség tagjai közül sokan vettek részt a világháborúban, az elesettek száma 10-re tehető. A jelenlegi főrabbi Joel Katz, messze földön híres talmudtudós, akinek sok hébernyelvű teológiai munkája jelent meg. A hitközség elnöke Jakobovits Leopold, előljárók Ferenc Antal, Wohlner Jónás, Weisz Dávid, Marton Ignác, Grosz Izsák, Weisz Mózes, Rosner Géza és Weinberger Jakab.

Erdős, 1. Armand, zeneíró és zenekritikus, szül. Budapesten 1873., megh. Bécsben 1920. Az Egyetértésnek, majd a Független Magyarországnak szerkesztőségében működött. 1904 óta az Egyetértés tulajdonosa és kiadóhivatali igazgatója volt. A világháború alatt Bécsbe költözött és ott mint az Elbemühl-lapok (Fremdenblatt, Extrablatt) igazgatója és zenekritikusa működött. Sok aktuális zenekritikája mellett két nagyobb tanulmányt is írt: *Nők a művészetben* és *Modern operastíl* címmel. Megzenésítette Shakespeare *Julius Caesar*-ját és vagy ötvenet Heine dalaiból.

2. **E. Iván**, ujságíró, szül. Karcagon 1897 nov. 13. A Nagyvárad Estilap felelős szerkesztője. Számos hírlapi cikk és tanulmány szerzője.

3. **E. I. Lajos**, festő, szül. Pécsen 1897. Budapesten a Képzőművészeti Főiskolán tanult. A Műcsarnok 1926. évi őszi kiállításán állított ki először (*Tűzfalak*). Grafikai munkáiból kisebb gyűjteményes kiállítása volt a Mentor kiállító helyiségében. Figurális képeket tájképeket és esendéleteket fest. Jelenleg a Verő leánynevelő-intézet rajztanára.

F. B.

4. **E. II. Lajos**, tanár, filozófiai író, szül. Hódmezővásárhelyen 1879 jan. 19. A budapesti egyetemen tanult s az elsők között volt, akik természetfilozófiával tudományos alapon kezdtek foglalkozni. Tanulmányai végeztével vidéken, majd négy évi szibériai fogság után a fővárosban lett állami főgimnáziumi tanára a matematikának és fizikának. Ily irányú tanulmányain kívül írott értekezései: *Természettudomány és filozófia* (az Alexander-émlékkönyvben); *Mach filozófiája* (1912), melyet nálunk ő ismertetett először, továbbá: *A természettudományi világszűrés válsága* (1927) és *Bernhard Shaw filozófiája* (1927). Munkatársa volt a Huszadik Század és Századunk c. folyóiratoknak. Lefordította s bevezette: *Mach Érzetek elemzése* c. munkáját.

S. R.

5. **E. Renée***, költő és író, szül. Érseklélen (Komárom vm.) 1879. Győrben nevelkedett, ahol atyja gazdálkodó volt. E. pedagógiai pályára készült és huzamosabb ideig a budapesti hitközség Síp-utcai iskolájában tanított. Először Kiss József folyóiratában a Hét-ben tűnt fel szenvedélyes lírájával, mellyel a közfigyelmet csakhamar magára irányította. 1899-ben adta ki első verseskötetét *Leányálmok* címmel, Bötvös Károly előszavával, ezt követte a *Versek* (1902); az *Új dalok*. *Kleopatra* (1906) és *Jöttem hozzátok* (1909). Ezután Olaszországba utazott és Firenzében és Rómában tartózkodott. Későbbi írásai, bizonyára a római hatások alatt, miszticizmusra való hajlamosságát mutatnak. Ennek kifejezői a *János tanítvány* c. evangéliumi színjáték és *Fioretti Szent Ferenc legendái*-nak költői fordítása. Vallásos tárgyú költeményei *Aranyveder*

c. jelentek meg a háború kitörése előtt. Ekkor a regényírásra tért át és nagy népszerűséget ért el. Ezekben a regényeiben is megőrizte a költő szubjektivitását. *Ősök és ivadékok* c. ciklusa kimondottan önéletrajzi regény, amelyben a saját fejlődésének útját rajzolja meg. I. *Az új sarj* (1918); II. *Az élet királynője* (1921); III. *Berekeszteti utak* (1923). Legnagyobb sikerét azonban a vatikáni pompát és római milliót pazarul visszatükröztető *Santerra bíboros* (1922) c. regényével érte el. Egyéb nagysikerű regényei, novellái, útleírásai és verseskötetei még: *A nagy sikoly* (1922); *Theano Amaryll egyszerű élete*. I. *A hárfás*. II. *A herceg*. III. *A meztelen táncos* (1925); *Antinous* (1918., 2. kiad., *Egy szerelmes nyár története*, 1923); *Norina* (1918); *Sibyllák könyve* (költemények, 1918); *Assisibeli zsoldos* (1923, szimbolista dráma); *Egy perccel alkonyat előtt* (1921); *Római levelek* (1922); *Római navló* (I—II. 1925); *Borsóhercegnő* (1924); *Báró Herzfeld Clarisse* (1926); *Lavinia Tarsin házassága* (1927); *Pándy György ifjúsága* (1928). S. R.

6. *E. Richard*, operaénekes, szül. Budapesten 1881., megh. u. o. 1912 jún. 10. A zsidó árvaházban nevelkedett és már gyermekkorában templomi karénekes lett. A templomi kórusból került be karénekesnek az Operához, majd tanulmányait a Zeneakadémián és állami ösztöndíjon Münchenben elvégezvén, 25 éves korában a m. kir. Operához magánénekesé lett mint Ney Dávid közvetlen utóda. 1911-ben azonban a frankfurti operához szerződött. 1912 tavaszán a Népopera Wagner-ciklusán a bayreuthi énekesekkel együtt ő is vendégszerepelt nagy sikerrel, de súlyos szívbetegsége következtében előadás közben rosszul lett és pár nappal rá meghalt. Legfőbb szerepei voltak: Sarastro, Brogni, Mephisto, Hunding, Hagen, Daland, Marke, Pogner és főpap (*Aida*). A főünnepen a Dohány-utcai templomban énekelt. S. R.

Erdösi Dezső, író, hírlapíró, szül. Esztergomban 1875 nov. 4. Tanulmányai végeztével szülővárosában az Esztergomi Lapok szerkesztője lett, de egyszersmind verseket és novellákat írt a nagyobb fővárosi lapokba és az Új Időkbe, majd a fővárosba került, 1920 óta a Friss Ujság szerkesztője. E. Szabolesi Miksa életében az Egyenlőségbe vezércikkeket és novellákat írt. Novellái a Nyugatban, Az Ujságban, Pesti Naplóban és a Népszavában jelennek meg. Több egyfelvonásosát kabarékban adták elő. Önállóan megjelent kötetei: *Esz és szív* (versek, 1896); *Emberi írások* (novellák, 1914).

Erec Jiszróél, Palesztina héber neve. Szó szerint: Izráel országa. Történetének rövid áttekintése a következő: Az időszámítás előtt való 4000—3000 táján sumirok és akkadok lakják, 2600 táján a sumirok meghódítják Szíriát, 2500 táján lépnek fel az amoriták. 2000-ben egyiptomi emlékek már megemlítik a semitákat. 1950-ben (a rendes időszámítás előtt) uralkodik Hammurabi, Babilónia királya. 1700-ban a semita hikkoszok telepednek le Egyiptomban; 1600—1500. az egyiptomi faraók kiűzik őket. 1250—1200-ig Mózes, az Egyiptomból való kivonulás, Józsuá, a honfoglalás, 1200—1000-ig a bírák kora, Sámuel, Saul. 1000-ben Dávid, Jeruzsálem lesz az

egész birodalom fővárosa. 970—933-ig Salamon, a templomépítés. 933-ban a birodalom kettészakadása. Rechabeám lesz Judea királya, I. Jerobeám pedig Izraelé Samaria fővárossal. 928-ban Sisak fáraó kifosztja Jeruzsálemet. 890-ben az arameusok fellépése. 887-ben Omri és Ácháb Izrael királyai, Samaria felépítése. 842—815-ig Jehu, Izrael királya az asszirok vazallusa lesz. 797—79. Amacja uralkodása alatt Jóás, Izrael királya kifosztja Jeruzsálemet. 783—43. Izrael virágzása II. Jerobeám alatt. Visszaállítják a régi határokat. 736—28. Achab, Juda királya segítséget kér az assziroktól Izrael és Aram ellen. 730—22. Hósea, Izrael utolsó királya, IV. Szalmanassar vazallusa lesz. 727—699. Chizkija, Juda királya az asszirok vazallusa lesz. 722. Sargon meghódítja Szamariát. A tíz törzs száműzetése Assziriába. 701 Szancherib Jeruzsálemnél táborozik, a város megmenekül. Jezsajás próféta. 640—09. Jósia alatt az istentisztelet reformja, a király elesik a megidói csatában. 608—597. Az egyiptomiak Judea urai. Az asszirok Nebukadnecár alatt a zsidókat fogságba viszik. 586. Nebukadnecár elfoglalja Jeruzsálemet. Babilóni fogság. 538. A perzsa Círusz megengedi a zsidóknak a Palesztinába való visszatérést. 520—16. Építik a második templomot. 458. Ezra több zsidót vezet az országba ismét vissza. Kihirdeti az alkotmányt. Nechemia. A samaritánusok kiválása. 333. Nagy Sándor meghódítja Szíriát. 320. I. Ptolomeusz elfoglalja Szíriát és Palesztinát. 312. A szeleucida éra kezdete. 301. Palesztina Egyiptomé lesz, Szíria I. Szeleukuszé. 264—48. Újabb harcok asszir és egyiptomi birodalmak között Palesztina birtokáért. 214. A rafiai ütközet. 198. III. Antiochusz megnyeri Palesztinát Szíriának. 175. IV. Antiochusz kísérlete a zsidók hellenizálására. 166. A makkabeus felkelés. Matatiás halála. 165. A templom újjraavatása, Chanuka (l. o.). 141. Simon főpap és fejedelem öröklési joggal. 135—104. Hirkán János, az idumeusok betériteése. 129. Judea teljesen önálló. 103—76. Alexander Jannaeus. 76—69. Salomé Alexandra, a farizeusok uralma, Szinhedrion. 67—63. Testvérharc II. Hyrkánus és II. Arisztobul között. 63. Pompéjusz megtámadja és elfoglalja Jeruzsálemet. 40. Herodes a szenátus határozata folytán Judea királya. 30. Herodes több belső- és pusztai várost foglal el. 19. Herodes restauráltatja a Szentélyt. 4. Herodes halála. Judaea római provincia lesz, mely prokurátorok által kormányoztatik. A közönséges időszámítás kezdete után 4. Jézus halála. 41—44. I. Agrippa a király. 44—66. Ismét prokurátorok. 66—73. A zsidó háború. 70. Jeruzsálem pusztulása. 132—35. A palesztinai zsidók felkelése Bar-Kochba alatt. 160. A zsidók ismételt felkelése Hadrian alatt. 200. Juda hanászi. A Misna lezárása 429. A rómaiak megszüntetik a patriarchátust. 614. A perzsák elfoglalják Palesztinát és Jeruzsálemet; majd Róma foglalja ismét vissza. 636—638. Szíria és Palesztina az araboké lesz. 1099. Jeruzsálem a keresztéseké lesz. 1187. Szaladin a mohammedánoknak szerzi meg a szentföldet. 1210. Több mint 300 francia és angol rabbi települ meg Jeruzsálemben és másutt. 1267-ben Nachmani új zsidó kolóniát alapít. 1492-ben a Spanyol-

országból, majd Portugáliából kiűzöttek újra benépesítik Palesztinát. 1517-ben a törökök elfoglalják Egyiptomot és Palesztinát. 1570-ben Tiberiást Don József Nászi újra építi. 1700-ban Juda hachászid és köre a Szentföldön. 1797-ben Napoleon hódításai a Szentföldön. 1812-ben járvány Galileában. Lengyel talmudisták és kabalisták telepedése a Szentföldön. 1832–40-ig Palesztina az egyiptomi alkirály uralma alatt. 1837-ben Nagy földrengés; Szafet és Tiberiás elpusztulnak. 1840–1917-ig Palesztina ismét török. 1917 dec. 8. az angolok bevonulása Jeruzsálembe. 1918-ban Palesztina angol uralom alatt; a Balfour-deklaráció és a szanremói konferencia óta a zsidók nyilvánosan biztosított otthona. L. *Palesztina*. F. D.

Erényi Nándor, hírlapíró, szül. Sátoraljaújhelyen 1879. Miután Budapesten elvégezte jogi tanulmányait, három évet Párisban és Londonban töltött, ahol a színházi viszonyokat tanulmányozta. Eleinte Eyolf álnéven írt, a színház problémáit fejtegető tanulmányai csakhamar reáterelték a figyelmet. A Márkus József alapította Magyar Színpad felelős szerkesztője. Éveken keresztül színházi rovatvezetője volt Az Estnek, amelynek most is belső munkatársa. Sz. G.

Erev. (h.) Este. Az ünnepek előestje és innen: az ünnep előnapja, mely a liturgiában már külön elbábanásban részestül.

Erev jom-tov. (h.) Az ünnepek előestje.

Erev ráv, (h.) Csöcselék. A Biblia ilyen értelemben használja. A nép nyelvén szójáték lett belőle, annak a rabbinak a kigúnyolására, aki még csak küszöbén áll a tudományosságnak. *Erev* t. i. előestét, ünnep-kezdetét (Erev jom-tov, erev sabosz, az ünnep előestje, a szombat előestje); *ráv* pedig rabbit is jelent. A két szóval tehát olyan rabbit (rav) jellemeznek, aki nem áll még tudományosság tekintetében a követelmények színvonalán. F. M.

Erev sabbosz (h.) Szombat előestélye. Mint-hogy a zsidó időszámításban a napok nem éjféltől éjfélig, hanem estétől estéig számítnak, a szombat és minden más ünnep is az előző nap alkonyatával kezdődik. Az E. már a közeledő szombat hangulatát érezteti. A szombatra való készülődés már maga is szent cselekedet a zsidó felfogásban és az E. a vallásos zsidóknál a szombati ellátás örömteljes érzésében telik el. Még a legszegényebb is fürdés után ruhát vált és úgy megy a péntek esti istentisztelethez, fogadni a szombatot (l. *Kabólosz sabbosz*). F. D.

Ermihályfalva (Valealui Mihai, R.) nagy. Bihar vm.-ben 6302 lak. A zsidó hitközség, amely az ermihályfalvai községkerület központja, a szájhagyomány szerint már 1800 előtt is fennállott, de egykorú írások, vagy okiratok, amelyek alapításának elejére vonatkoznak, nincsenek. A XIX. sz. elején mindenesetre már szervezett keretekben működhetett és 1820. a keretek végleges kiépítéséhez fogott. Ekkor vette meg a hitközség a templomnak való telket és előkészítette az építkezést. A fennmaradt okiratokból kitűnik, hogy a templomot rövid idő alatt felépítették. Fejlődésének első korszakában Rosenbergtől Sándor-Rosenfeld Jakab, Feldmann Izsák és Oestereicher Mendel voltak az előjárók. Első rabbiját Mind,

szent Salamon személyében 1834 választotta meg. 1822-ben kezdte meg működését a Chevra Kadisa, 1853. a Nőegylet. Elemi népiskolája, amelynek ma 2 tanítója és 102 tanítványa van, 1873. nyílt meg. Létesített jesivát és Talmud-tórát is, ezt az utóbbit Zelter Jenő kezdeményezésére. Megfelelő elhelyezéséről Danczinger Lajos gondoskodott, aki helyiséget ajándékozott e célra a hitközségnek, az építési anyagot pedig Glück Benő adta. Az intézmény ma már szilárd alapokon működik és 120 növendéket nevel. Fennállásának száz esztendeje alatt a hitközség lélekszáma erősen meggyarapodott, így 1922. az 1820. épített és még ma is fennálló zsinagóga már nem fogadhatta be a híveket. A hitközség tehát Danczinger Lajos akkori elnök alatt elhatározta, hogy új templomot épít. A tervet a hitközségi tagok külön megadóztatásával valósították meg. A hitközség 300 családban 2007 lelket számlál. Tagjai főleg kereskedők és iparosok. Foglalkozásuk szerint így oszlanak meg: 3 nagykereskedő, 105 kereskedő, 7 nagyiparos, 55 iparos, 4 gazdálkodó, 3 ügyvéd, 1 orvos, 2 más szabadpályán, 2 köztisztviselő, 4 magántisztviselő, 1 tanító, 11 magánzó, 21 munkás, 11 egyéb. A világháborúban 250 tagja vett részt és 15 hősi halált halt. Gazdasági viszonyaira jellemző, hogy tagjai között 72 a munkanélküli, jóllehet, hogy tehetősebb tagjai sokat tettek a gazdasági élet föllendítéséért és többen jelentékeny ipari vállalatokat létesítettek. A Gizellamalmot Glück Benő, a szövőgyárat Freund Márton, a rolettagyárat Würdiger és Hoffman, a másik rolettagyárat Deutsch és Follmann, a betoncement és téglagyárat Katz Jenő alapította. A mezőgazdaságban való részvételük kevésbé jelentőséges, de a gazdasági munkások számára mégis teremtettek munkaalkalmat Feldmann Károly 360, Benedek Zoltán 400 és Rosenfeld Henrik 480 holdas birtokán. Ez a mozgalmas gazdasági élet enyhíti ugyan a munkás problémát, de nem oldja meg és mindez fokozottabb filantropikus tevékenységet követel a hitközségtől, amely áldozatkészséggel vállalja a nagy anyagi megterhelhetést. Évi költségvetése 1.400.000 lei, és ezt a kiadást a hozzá tartozó Érsemjén, Érseclind, Gálospetri, Vasad, Otomány, Szalacs, Piskolt, Értarcsa, Éradony és Érkeserű hozzájárulása nélkül adójövedelmeiből fedezi. Az orthodox alapon működő hitközség élén állanak: Schönfeld Béni főrabbi, Feldmann Károly elnök, Hoffmann Kálmán alelnök, Klein Ferenc pénztárnok, Weisz Áron gondnok, Grünfeld Béla ellenőr, Bernstein Mór, Danczinger Lajos, Glück Benő, Glück Lajos, Jakobovits Sándor, Steinmetz Jechiel választmányi tagok.

Ernst, 1. Lajos, művészeti gyűjtő és író, szül. Budapesten 1872. Középszkolai és egyetemi tanulmányait Budapesten végezte. Kora ifjúsága óta magyar arcképeket és történeti képeket gyűjtött, majd kiegészítette azokat a magyar kultúra másfajta emlékeivel is. Már 1895-ben 59 darabból álló gyűjteményt helyezett ideiglenes letétbe a Történelmi Képcsarnokban. 1912-ben a Nagymező-utcában épített palotában *Ernst Múzeum* néven nyitotta meg gyűjteményét, amely a magyar történet, irodalom, művészet, színészet és zene emlé-

keit öleli föl a történelmi sorrend szem előtt tartásával. Mint a Nemzeti Szalon ügyvezető igazgatója tevékeny működést fejtett ki kiállítások rendezése körül, magyar mesterek gyűjteményei bemutatása által. Ő rendezte a magyar modernnek, a Miénk egyesületének első kiállítását is a Nemzeti Szalonban (1908). Ily irányú működését folytatta azután az Ernst Múzeum palotájában az 1912. megkezdett élő festők gyűjteményes kiállításának sorozatával. A háború előtt még külföldi kiváló művészeket is állított ki (Zuloaga, Brangwyn, francia impresszionisták). E fajta kiállításai már közel járnak a századikhoz. 1917 óta időszakonként aukciókat is rendez a múzeum (1928-ig mintegy 35-öt). E. néhány tanulmányt is írt az általa kiadott Magyar műtörténeti adatok sorozatában. Erdemeiért a kormányfőtanácsosi címet kapta.

F. B.

2. *E. Zoltán*, belgyógyász, szül. Győrben 1892 ápr. 6. Az egyetemet Budapesten végezte. 1914-től kezdve az I. sz. belgyógyászati klinikán működik. 1924 óta tanársegéd. A népjóléti minisztérium megbízásából a Rockefeller-alapítvány támogatásával néhány hónapi tanulmányúton volt Amerikában. Főleg az anyageserével foglalkozó cikkei és tanulmányai az Orvosi Hetilapban és külföldi folyóiratokban jelentek meg. *A cukorbetegségek és az insulin* c. könyvnek a társszerzője.

Ernst-család, Svédországból, illetőleg a mai Észak-Németország területéről a XIV. sz. ban bevándorolt zsidó család, mely kikeresztelkedvén rendkívül előkelő és nagy szerepet töltött be Mátyás és Ulászló királyok korában. A karriert csináló családfő *Hampo* vagy másképp *Ernst János* volt, aki Mátyás királynak a határok erősítésére 6000 arany forintot kölcsönzött. Mátyás többek közt neki adományozta a zala-megyei Csáktornyát, amely után az E. előnevét vette. Kortársai szerint is *E. János* zsidó születésű volt s azt a mai napig nem vonták kétségbe a kutatások. Valószínűleg azért keresztelkedett meg, hogy a rézbányákat kibérelhesse. Mátyás 1464. meg is bízta a rézbányák igazgatásával, majd 1467. fővámfelügyelőnek nevezte ki és megparancsolta a királyi városoknak, hogy őt és alárendelt közegeit mindenben támogassák. 1470-ben szolgálatai jutalmául a Sklabinya uradalommal ajándékozta meg a király, később pedig legnagyobb elismerése mellett kinevezte Turóc főispánjának. Kinestárnok, majd 1474—75. ezek megtartása mellett még Szlavonia bánja, Zala, Zólyom és Körös főispánja volt s 1476. halt meg, miután Mátyás kegye elfordult tőle és röviddel halála előtt elkoboztatta hatalmas vagyonát, amit az egykorúak állítása szerint nem igaz úton szerzett. Fiai: *Zsigmond* és *János*, akik ugyancsak báni méltóságokba kerültek. *Zsigmond* (1475—1505) pécsi püspök és Ulászló kedvence volt. 1494—1505-ig a pécsi püspökség mellett Horvátország, Szlavonia és Dalmácia bánja volt és birtokába tartozott Csáktornya. 1505-ben halt meg s végrendeletében Sabác és Belgrád védelmére 10,000 tallért hagyományozott. Kortársai szerint böles és jámbor férfiú volt. Testvére, *János*, kir. főlovászmester s püspök-testvérel együtt volt bán, 1494. pedig a királytól Munkács uradalmát

kapta. Megh. 1519 körül. Ennek neje Bánffy Miklós özvegye volt, akitől két fia született. Unokái Mohácsnál elesetek s velük kihalt az E.-család.

Erős (*Erbstein*) 1. *Andor*, festő. szül. Budapesten 1899., elesett az északi harctéren 1915. 1914-ben a Műcsarnokban kiállított 2 tájképet. 1917-ben már csak kis hagyatéki gyűjteménye szerepelt a Nemzeti Szalon egy fiatal művészek által rendezett csoportkiállításán (tájképek, csendéletek, akttanulmányok, önarckép).

F. B.

2. *E. Vilmos**, hírlapíró és ügyvéd, szül. 1878., megh. Budapesten 1928 márc. 29. Országos híri jogi szemináriumra hosszú időn át tényezője volt a jogásznemzedékek nevelésének. Egyideig közgazgatási-jogi szaklapot szerkesztett, majd Gaár Vilmos kúriai tanácselnökkel adóügyi könyvet írt. Tizenöt éven át munkatársa volt a Pesti Hírlap szerkesztőségének. Egyideig a Magyar Ujságírók Egyesületének ügyésze volt.

3. *E. II. Vilmos*, sportíró, szül. Nyitrán 1888. A kolozsvári Sporthírlap szerkesztője, a Haggi-bor zsidó sportegyesület alelnöke. A Rador távirati ügynökség kolozsvári vezetője. Számos figyelemreméltó írása jelent meg különösen a sakkjáték és atlétika köréből.

Eröss Gyula*, orvostanár, szül. Dombón (Somogy vm.) 1855 máj. 11., megh. Budapesten 1925 jún. 25. 1886-tól haláláig a Poliklinika főorvosa, majd 1898. igazgatója, 1887 óta pedig egyszersmind a gyermekgyógyászat egyetemi magántanára, 1904. rk. tanára volt. Nagy része volt a gyermekvédelmi törvény létrehozásában és a Poliklinika fejlesztésében. Szaklapokba írott tudományos értekezésén kívül főbb önállóan megjelent művei: *A külső hőmérsék befolyása a csecsemők szervezetére* (1884); *Vizsgálatok újszülött gyermekek rendes hőmérséki viszonyaira vonatkozólag* (1885); *A gyakorlati orvostan haladása* (1890).

S. R.

Ersekújvár (*Nové Zámky*, Cs.-Szl.), rtv. Nyitra vm. 19,023 lak. É.-on régebben nem tűrték meg a zsidókat és nincs is annak semmi nyoma, hogy akárcsak átmenetileg is zsidók is laktak volna híres csillagvárának fennállása idején. De még a vár lerombolása után sem enyhült a türelmetlenség. A zsidók első letelepülése a XIX. sz. első negyedére esik. Addig csak a hét bizonyos napjain jöhettek be a városba a környékbeli zsidók, de még napnyugta előtt távoznok kellett. E környék zsidó centruma ezidőben a közeli Nagysurány volt és éppen a nagysurányiak igyekeztek több ízben meghódítani É. piacát, de sokáig sikertelenül. Jobbmódú kereskedők felbuztatására azután néhány nagysurányi szatós próbaképpen tüzetet nyitott a városban, de kevés híján rajta vesztettek, mert a keresztes kereskedelem féltette kiváltságos helyzetét és agitált a zsidók ellen. A nép azonban megbékélt a zsidó invázióval, mert ez modernebb és szélesebb alapra fektette a város kereskedelmét és elősegítette felvirágoztatását. A Fuchs, Stux, Schwitzer, Leuchter, Stern és Donáth családok voltak az első letelepülők. Ezek szervezték meg a hitközséget, amely gyors fejlődésnek indult. Megalapították a Chevra Kadisát, és megnyitották a négy osztályú elemi iskolát, amelyben kitűnő tan-

erők működtek (Blitz, Décsi és mások). Közgazdasági tevékenységükkel pedig rövid idő alatt a város és a környék jólétét mozdították elő. E.-ra koncentrálták az egész Kis-Alföld gabonapiacát és a város világhírű lóvásárait is az ott megtelepedett zsidó lócsiszárok szervezték meg. Fennállásának első évtizedeiben még a nagysurányi főrabbinátus körzetéhez tartozott a hitközség. A rabbifunkciókat ezidőben Kramer Ignác rabbi végezte, aki kiváló talmudtudós volt és konzervatív szellemenben irányította a hitéletet. A hatvanas években már annyira megerősödött a hitközség, hogy szép templomot építtetett a pesti Dohány-utcai templom stílusában. A haladó szellemű többség a templom belső berendezésénél is a pesti mintát tartotta szem előtt és az almemort a frigszekrény elé helyezte. A hitéletnek ez a modernizálása heves ellenzést váltott ki a hagyományokhoz szigorúan ragaszkodó kisebbségből és a belső villongások végül szakadásra vezettek. A kisebbség különvált és megalapította az orthodox hitközséget. Az anyahitközség kongresszusi alapra helyezkedett és elszakadt a nagysurányi rabbinátustól. Kramer Ignác nyugalomba vonulása után megválasztotta első főrabbiját Richter József személyében. Ennek halála után Klein Sámuel (l. o.), a híres tudós került a hitélet élére és az ő érdeme, hogy a hitközség kongresszusi keretében még ma is a konzervatív szellem érvényesül. 1927. polgári iskolát létesített a hitközség és ezt a célra emelt monumentális palotában helyezte el. Klein Sámuel főrabbi, aki 1926 óta a jeruzsálemi héber egyetem tanára is, a hitközség támogatásával egy zsidó tanítóképző létesítésére is indított akciót, de ez a terv még nem valósulhatott meg. Buzgó elnökök és kötelességtudó előljárók segítették elő ezt az egészséges fejlődést, különösen az utolsó évtizedben, mikor a hitközség élén Guth Jenő dr. ügyvéd állt. A hitközség filantrópikus munkáját kezdetől fogva a Chevra Kadisa végezte és fennállása óta a Nőegylet is. Nagy sikerrel működik az ifjúság kulturegyesülete, amely a héber nyelv ápolására és a zsidó irodalom népszerűsítésére alakult. A cionista szervezet helyi csoportja a zsidó reneszánsz szolgálatában áll. A hivatalos orthodoxia ugyan nem támogatja a cionista szervezkedést, de nem is akadályozza meg, úgy hogy ahhoz orthodoxok is csatlakozhatnak. Az E.-i orthodox hitközség 1870. alakult meg. Megalapítói Leuchter Emánuel, Stern Jakab, Spitzer Lipót és Neumann Simon kereskedők voltak, akik több társukkal együtt kiváltak az anyahitközségből. A kiválásra az adott okot, hogy a hitközség vezetősége a templom építkezésénél nem tartotta be a Sulchan Áruch idevonatkozó szabályait. Különösen az almemor és a karzat modern elhelyezése miatt törtek ki heves viták, amelyek rövidesen a hitközség kettészakadását idézték elő. A tradíciókhoz ragaszkodók, vagyis az új hitközséget megalapítók élén Plaut Fülöp nagysurányi kerületi főrabbi, a nagy talmudtudós állott. Az új orthodox hitközség, mely kezdetben kevés tagból állott, első rabbijául a nagy tudású, jámbor életű Groszmann Vilmost (Benjámin Zeév Wolf) választotta meg, akinek első dolga volt a békét helyreállítani. Groszmann Vilmos, akinek fia Ujvári Péter (l. o.),

tizenkét évi áldásos működés után 1882. meghalt s méltó utóda veje Sonnenklár Henrik lett, aki ugyancsak fiatalon hunyt el. 43 éve Tigermann József főrabbi áll a hitközség élén, akit bölcsességéért és békeszeretetéért becsülnék a hívei. A hitközség 1870. ötosztályos elemi iskolát létesített, majd 1880., mikor tagjainak létszáma erősen megnövekedett, templomot is épített. Van a hitközségnek Talmud Tórája és egy Tigermann főrabbi által alapított jesivája, melyet állandóan 30 növendék látogat. A hitközség intézményei: a Chevra Kadisa, a Nőegylet, a Tiferesz Bachurim és az Agudah-egyesület. A hitközség tagjai közül került ki Tigermann Ignác, a jelenlegi tisztelői főrabbi, aki mint kiváló talmudtudós országos hírnévre tett szert. A hitközség 215,000 ék. évi költségvetéssel dolgozik, melynek egy részét szociális és filantrópikus célokra fordítja. A hitközség lélekszáma 1200, a családok száma 230, adót 206-an fizetnek. Foglalkozás szerint a hitközség tagjai túlnyomórészt kereskedők, de számosan működnek intellektuális — orvosi, ügyvédi, mérnöki és tanítói — pályákon. A hitközség 85 tagja vett részt a világháborúban s közülük 4-en estek el. A kommunista forradalomnak Leuchter Mór esett áldozatul. A hitközség mai vezetősége: Kohn Rafael elnök, Braun Arnold alelnök, Reichenfeld József templomi előljáró, Binéth Gáspár és Steiner Miksa ülnökök, Löwy Hermann pénztáros, Nasch Zsigmond ellenőr, Reichenfeld Gábor iskolaszéki elnök, Graf Adolf titkár.

Eruv (h.). Talmudi intézkedés, amely az élet kényszerűségeire való tekintetből enyhíti a szombatra és ünnepnapokra vonatkozó szigorú munkatiltalmat, úgy, hogy a tilalom is fennmaradjon, de az élet legszükségesebb feltételei se szenvedjenek miatta. E. háromféle van és mindháromnak az a célja, hogy az ünnep szentségének tudatos, vagy kényszerű megsértésétől védje meg a híveket.

F. D.

Eruv chacérosz (h.). az a formula, amely zárt területen felfüggeszti a szombati teherhordásra vonatkozó tilalmat. Szombaton ugyanis még a legkisebb munkateljesítmény is tilos, tehát még a legkisebb dolgoknak magánterületről közterületre, vagy közterületről magánterületre való hordozása is. Hogy mégis lehessen imakönyvet templomba, orvosságot betegnek vinni, rendszerezésért az E.-t, amely arra való, hogy több házat közös területnek és több háztartást közös háztartásnak minősítsen. Az átminősítés úgy történik, hogy több háztartás összeegyesíti a szombatra való élelmét közös éléskamrában, amivel közös háztartásnak és szétszórt házaikat közös területen levőknek deklarálják. Ha ez megtörtént, akkor a közösnek átminősített területen a teherhordásra vonatkozó tilalom hatályát veszti. A tilalom kötelező ereje az egész község területén is megszűnik, ha ezt körülkerítik dróttal vagy sövényvel, ami a község egész területét a közös udvar jellegével látja el.

F. D.

Eruv tavšilin (h.). A zsidó vallásnak az a rabbinikus szertartása, amely ünnepnapra lehetővé teszi a másnapra eső szombat ellátását. Ünnep napján ugyanis csak azt a munkát szabad el-

végezni, amely az ünnepnap ellátást biztosítja. Szombaton viszont sem főzni, sem sütni nem szabad és minden munkát, amely biztosítja a szombati ellátást, pénteken végeznek. De ha az ünnep péntekre esik, akkor a törvényhez való szigorú alkalmazkodás minden előkészülést lehetetlenné tesz. Mindez abból a talmudi elvből következik, amely nem engedi, hogy akár a szombat szentségének javára az ünnep szentségén csorba essék. De az esetleges szombati nélkülözésnek mégis elébe kellett vágni, részint azért, mert a nélkülözés ünnepi jellegétől fosztaná meg a szombatot, részint azért, mert a munkatiltalom tudatos megszegésére kényszerítheti a híveket. Módot kellett tehát keresni arra, hogy ünnepnapon is lehessen előállítani a szombati ételeket. A modus vivendi a Talmudnak az az elve adta, hogy a megkezdett munka befejezése nem számít munkának és így ünnepnapra is meg van engedve. Megengedték tehát, hogy az ünnep előnapján a közvetlenül utána beálló szombatra az ételt részlegesen előkészítsék, a főzés befejezését pedig az ünnep délutánján végezzék. A szertartás abból áll, hogy az ünnep első napján kenyér vagy hús fölött áldást mondanak azzal a kijelentéssel, hogy az ünnepi és szombati ételek összekevertetnek, vagyis, senki sem készít olyan ételt, amit csak szombatra szánt. Az áldás után ezt mondják: «Ezen eruv alapján legyen szabad sütnünk, főznünk, meleget tartanunk, gyertyát meggyújtanunk, minden szombati szükségletünket az ünnepen elkészítenünk, nekünk és mindazoknak, akik e városban laknak». E. *keverítést* jelent a héber nyelvben. F. M.

Eruv techumin (h.). Az a szertartás, amely zárt területen felfüggeszti a szombati gyalogjárásra vonatkozó tilalmat. Szombaton ugyanis még a mannaszedést is megtiltotta a Tóra és minden mozgást is súlyos korlátok közé szorított azzal a rendelkezéssel, hogy: «ne menjen senkise a helyéről». «Hely» alatt magát a helységet érti a Talmud, vagyis a helység beépített részét a hozzátartozó területtel, amelynek átalányértékét 2000 rófnál állapította meg. A gyalogjárásra kiszabott távolságot Techum sabbosznak nevezik. Az élet azonban bebizonyította, hogy túlkiesire szabták a határt, mert olykor éppen a vallásos köteletség követelheti a határ átlépését; pl. a vallásos cselekedetnek számítható beteglátogatás, mikor a beteg 2000 rófnál nagyobb távolságban lakik. Módot kerestek tehát az étellel szembenálló korlátozás megkerülésére, de úgy, hogy az érvényes törvény lényege sérelmet mégse szenvedjen. Minthogy pedig a rabbinikus kodifikátorok a lakóhely fogalmát abban állapították meg, hogy az azzal a helyvel azonos, ahol étkezünk, úgy biztosították a szélesebb területen való mozgás szabadságát, hogy megengedték az éléskamrák (szimbolikus) áttételét és ezzel rendszerezítették az E.-t, ami a magyar nyelvben a határok kitolásának és egyesítésének felel meg, héberben pedig «határkeverítést» jelent. Az eljárás a következő: a község utolsó házából számított 2000 rófnál sugárvonalon belül ideiglenes éléskamrákat nyitnak, hogy a gyaloglásra megengedett 2000 rófnyi terület ott vehesse kezdetét. (Egyazon irányban természetesen csak egy ilyen állomás létesít-

hető.) Ez a kamara lehet bármilyen védett hely, akár egy fa odva is. Ebbe szombat előtt egy kis sültet, vagy főtt ételt helyeznek el és az ott marad, amíg az, aki oda tette, útjáról visszatér. (Ilyen megkerítési formulák nem ismeretlenek az állami közigazgatásban sem. Honosítás céljából, amelynek alapfeltétele, hogy a honosítandó ingatlant bírjon, a látszat-birtoklás is elegendő és a honosításnak nincs akadálya, ha az illető csak papíron mutatja ki az ingatlan [fiktív] birtoklását). F. M.

Ésesz chájil (h). *Derék asszony*. A *Példabeszédek* 31. fejezete megrajzolja az eszményien jó háziasszonyt és ezt É-nak mondja. Ezt a bibliai részt a zsinagógán kívüli szombati liturgiába is fölvtették. Otthon mondják el péntek este a zsinagógából való hazatérés után, talán hódolatképpen a ház asszonya iránt, aki gondosságával biztosította a szombat ünnepi hangulatát. A zsidó felfogásban É. a legnagyobb magasztalás, ami zsidó asszonyt érhet. Síratokon is az elhunyt nő asszonyi kiválóságát ezzel a két szóval örököltik meg. F. M.

Eskelesz Iszachar Berus, orsz. főrabbi, szül. Krakóban 1692., megh. Bécsben 1753 márc. 2. Veje volt Wertheimer Sámsonnak (l. o.), a bécsi bankárnak, aki országos főrabbi címet kapott a császártól. Ezt a «Landesrabbiner» címet előbb Morvaországra, majd VI. Károly császártól 1725 szept. 10. Magyarországra vonatkozólag is kiterjesztette a Wertheimer Sámson egyéb méltóságait öröklő E.-re, aki nem is járt Magyarországon, de a császári rendelet értelmében felügyeleti jogot gyakorolt a hazai zsidó hitközségeken, melyeknek ügyei ő alá tartoztak. E. címeiben nem kevesebbet használt, mint a következőket: «Isachar Bär von Krakkau, Rabbi von Nikolsburg und Mähren, Eisenstadt und Ungarn und der Bezirk von Mainz.» «Országos rabbi»-állása tulajdonképpen az adóbeszedésben állott, mint a közép-korban több országos rabbiságnál Nyugateurópában. Midőn 1742. a zsidó fejadót emelték, E. és báró d'Aguilar kivitték Mária Teréziánál annak elengedését. (V. ö. *Kaufmann Dávid: Samson Wertheimer* 1888.) S. R.

Esszénusok (gör. *esszénoi*; lat. *essaei*; aram. *cenóim*; héb. *hásóim*; Graetz szer. *hásá* a. m. hallgatni gyökből). A farizeus pártból eredő szigorúan aszkéta és kommunista jellegű szekta tagjai. Az E. jelentősége rendkívül nagy, mert a kereszténység alapítói közülük kerültek ki. Az E.-k lemondtak a földi élet külsőségeiről, szent életet éltek és kommunista alapon rendezkedtek be. Jóindulatukhoz nem fér semmi kétség; messiási reménységüket a farizeusoktól tanulták, de míg ezek józan életbölcseletet tanítottak, ők lassankint az életről, magáról a családról is lemondtak; külső élvezetet megvetettek, misztériumokban hittek és csodákat vártak. Plinius az E. Holt-tenger melletti telepét a világ csodájának tartja s azt mondja róluk, hogy évezred óta pénz, nő és gyermek nélkül tartják fenn közösségüket. Philo nagy tisztelettel beszél róluk s szerinte Mózes avatott be tízezret a misztériumokba s ezek már szentéletű öregek voltak. Az ő korában 4000 E.-ről tud, akik mint kézművesek és földművelők teljes kommunizmusban

élnék, megvetik a rabszolgaságot, kerülik az áldozathozatali szertartást, nem esküsznek, szentségre törekednek s különösképpen szigorúan tartják a szombatot, melyet a Törvény magyarázására fordítanak. Josephus (*Antiquitates* 15. 10. § 4; 18. 1. § 5 és *De Bello Judaico* 2. 8. § 2—13), részint mint filozófiai iskolát, részint mint felpogány ritust és babonákat követő misztikusokat, lenézi őket. A modern keresztény teológusok között különösen Schürer van azon az állásponton, hogy félig zsidó, félig pogány szokások keveréke az E. szektája, mely évszázadokon át élhetett Palesztinában anélkül, hogy a rabbinikus irodalomban, bármiféle nyomot hagyott volna. Ez utóbbi vélemény azonban nem egészen helytálló s nem egyezik Josephuséval sem. Valószínű, hogy az apokalyptikus irodalomban nagy részük van. Szent remetéket is említ közöttük Josephus. Kétségtelen, hogy a makkaeusok előtti korban ez a párt is megvolt Judaeában s úgy ők, mint a farizeusok a chászideusoktól (I. *Makkab.* 2. 42, 7. 13; II. *Makkab.* 14. 6) vették eredetüket. Onnan vették tradícióikat is. A régi chászideusok szokásait követték az imánál való elmélyedésben; reggelenként a szertartás előtt egy órát töltöttek el magukba mélyedve, melyből nem eszméltek fel, sem ha a király jött, sem ha egy kígyó a lábukba harapott (*Berách.* 5. 1; *Toszefta Ber.* 32b). A szombat megtartásában oly pedánsak voltak, hogy szombaton még önvédelemből sem fogtak fegyvert háború idején sem (I. *Makkab.* 2. 38; II. *Makkab.* 5. 25, 15. 4); különös szigorral vonatkoztatták magukra és tartották be a levitáknak előirt tisztasági törvényeket. Kétségtelen, hogy egy részük teljes szüzességben élt s személyes vagyonát felosztotta a többiek közt. A jeruzsálemi templomban a jótékonytárgyat titokban gyakorolták s főleg a szegények részére szolgáló gyűjtőszekrénybe adtak pénzt. Philo kiemeli, hogy az E. annyira kifogástalan és szent életet éltek, hogy még a legkegyetlenebb zsarnok — t. i. Heródes — sem tudott vádat kovácsolni ellenük. Jellemző, hogy a későbbi keresztény egyházi írók éppen a kommunizmusukat emelik ki dicsérőleg, nem annyira tanításaikat. Így Hippolytus *Refutatio omnium haeresium* c. művében kiemeli, «hogy megvetik a vagyont s megosztják mindenüket a szűkölködőkkel; a valóságban közülük senkisésem gazdagabb a másikkal.» Az E. valósággal szerzetesrend voltak, akiknek viselete is meg volt állapítva: mindenki fehér ruhában járt; a tisztaságra olyan mértékben ügyeltek, hogy még olajat sem használtak, attól tartva, hogy az tisztátalan. Az E. városi házaikról egyszerűen lemondtak s teljesen köztulajdonná tették azokat, ők maguk pedig igen sokat barangoltak a mezőkön, de semmit se vittek magukkal, mert mindenütt voltak E. A számos bőséges forrás azt bizonyítja, hogy az E. szigorított felfogású farizeusok voltak. Magukat testvéri közösségnek tekintették s vezetjük a «mismor» vagy «maamad» (*Toszefta Peah* 4. 7) volt s már ők maguk a mózesi chászideusoktól származtatták magukat. Az E.-at a valóban felvilágosodott farizeus tudósok, akiket ők is nagyban respektáltak, igen bölcsen, ugyan-

úgy tekintették már, mint amilyenek a mai tudományos megállapítás látja: túlvilági, de nem erre a világra szóló boldogság keresőinek, akik a kötelező földi étellel keveset törődtek, s a kulturához szükséges kényelmet is elvetették, emellett pedig a nőt a tisztátlanság és emberi gyengeség kútforrásának és megszemélyesítőjének tekintették s társadalmukból csaknem teljesen kizárták. Ezzel szemben a farizeusok, akiknek etikájuk lényegében ugyanaz volt, mint az E.-é, akiknél csak a esodákra, mágiára s általában misztériumokra való hajlam volt új, a való és lehetséges emberi és társadalmi életet tartották szemük előtt tanításaikban és gyakorlatukban egyaránt s a család és otthon szentsége mintegy főcél volt szemükben. Éppen ezért a Talmud s az előkelő Josephus meglehetősen lenézik őket; a «Szóta» talmudtraktátus (3. 4) így nyilatkozik egy esszénusról, «bolond, aki a világot elpusztítja». A talmudszerzők közül R. Eliézer ben Hyrcanos (*Sab.* 153a, *Nedárim* 20b) és R. Joszé ben Chalafta (*Sab.* 118b), a két tannaita szimpatizált az E.-kal, de rajtuk kívül többen is voltak E. a Talmud rabbijai között. Az apokryph és apokalyptikus irodalom is számos tanítását vette fel az E.-nak, így a Targum Jerusalmi és Tanna debé Elijahú, ahol chászidimnek nevezetnek. Feltűnő tanításaikban az Angyaltan, a «Szent hév» és «Szent lélek» gyakori használata. A chászideusokon kívül a zsidó állam utolsó századának zelotái, tehát éppen a nemzeti túlbúzgói szintén E. voltak, úgyszintén a terapeuták Egyiptomban. Legnévetségesebb tagjává vált az E.-nak az utókor szemében Jochanan hakohen (Keresztelő János), aki egy jelentéktlenebb vidéki papi törzsből származott s aki új mozzanatot vitt be az E. gyakorlatába azáltal, hogy keresztvizet, ill. a Jordán vizében való álbukást alkalmazta bünbocsálatnál. Ebből az ágból az E.-nak eredt a kereszténység. Az Új Testamentum hallgatása az E.-ről a szerzők szimpátiájának jele s annak, hogy ők egyenesen esszénus szempontból néztek az akkori társadalomra s azok eseményeire, ill. hogy magukat E.-nak tekintették. Feltűnő az őskereszténység hasonlatossága az E.-kal: Mindkettőnél ugyanolyan kommunizmus uralkodott (*Apostolok Cselek.* IV. 34—35); ugyanaz a hit a fürdés-keresztelésben, a próféta hatalmában; ugyanaz az ellenszenv a házassággal szemben, ugyanaz a fokozott hit a Messiás közeli eljövételében, de ugyanazon társadalmi organizációjuk is volt s ugyanolyan egyéni, lehetőleg vándor életmód és szegénysegélyezés, ugyanazon szeretet-ünnepségekkel és szeretet-törvényekkel. Az, amit az E. etikájáról az Evangéliumok s ennek függelékei, valamint Philo, Hippolytus és Enoch könyvének régi aethyóp és szláv szövegei, valamint maga a rabbinikus irodalom (Talmud, Apokrifák stb.) feljegyeznek, annyira kézzelfoghatóvá teszik, hogy a kereszténység elsősorban az E. műve s hogy az első keresztények E. voltak, míg maga Jézus az esszénus szentnek, a később Keresztelőnek nevezett kohanita Jánosnak a tanítványa: hogy a tudomány ezen rég ismert megállapításait tagadásba venni nem lehet, jóllehet maga

Jézus az E. túlzó szigorát nem prédikálta. Mégis a túlvilágiasság, mint uralkodó elem, a kereszténységbe az E. részéről került be (l. *Chásszideusok és Farizeusok*). S. R.

Irodalom. K. Kohler (Jew. Encycl. 1904); Z. Frankel, Die Essäer (Zeitschrift für die religiösen Interessen des Judentums 1846). u. a., Die Essäer nach talmudischen Quellen (Monatsschrift 1853); Böhmer, Kitbé Jiszraél (Warszawa 1849); N. L. Weinstein, Beiträge zur Geschichte der Essäer (Wien 1892); Graetz, Geschichte der Juden III. k.; Derembourg, Essai sur l'histoire et géographie de la Palestine (1867); Jost, Geschichte des Judentums und seiner Sekten; Philo, De Vita contemplativa (Oxford 1895); Herzfeld, Geschichte des Volkes Israel III.; C. D. Ginzburg, The Essenes, their History and their Doctrines (London 1864); M. Friedländer, Zur Entstehungsgeschichte des Christentums (1894); Wellhausen, Israelitische und jüdische Geschichte (1895); Schürer, Geschichte des Volkes Israel (3. kiad. II.); Lucius, Der Essenismus in seinem Verhältnis zum Judentum; Hilgenfeld, Ketzergeschichte des Urchristentums (1884); Krausz Sámuel, Das Leben Jesu (Berlin 1902) Ezenkívül l. *Kereszténység és zsidóság viszonya* című irodalmát is.

Eszchatologia (gör.). A végső dolgokról való profétai tanítás. Mivel «Isten látta, hogy minden, amit alkotott, jó», kell, hogy a világ folyása is jó legyen és ha az emberiség romlása következtében ki is zökken a világ isteni rendeltetésének kerékvágásából, kell, hogy abba visszataláljon és valamikor, «az idők végén» visszatérjen az édeni állapot, a világbéke. Ilyen eszchatologikus jóslat már a Jesája próféta (l. o.) 2-ik fejezete is, mely szerint az idők végén a kardokat kaszákká élesítik és nem lesz háborúskodás. Más ily jóslatok még az állatvilágra is kiterjesztik a békét: a farkas és bárány együtt legelnek és megtelik a világ Istenismerettel. Ez időket természetesen Isten-ítélet előzi meg a gonoszok fölött. Különösen a makabeusi vallásinség kedvezett a világitélet eszméjének. Ekkor keletkezett a Dániel könyve is (l. o.), mely először hangoztatja világosan a halottak feltámadását, valószínűleg az élők megvigasztalásának szolgálatában. L. *Optimizmus; Messiás.* F. M.

Eszter makósz (h.). Tíz csapás.

Eszov (Eszev, h.). Ezsau. Nyers, durva, dözsölő.

Eszrog (h.). Citrusalma. A sátoros-ünnepekre kötelező ünnepi csokor része a pálmaág, mirtus és fűzfagaly mellett. Liturgiai célra használhatatlan, ha folytonossági hiány, vagy túlsok folt van rajta, vagy ha a nem kocsányos végén levő kidudorodó ágacska letört róla. Zsidó babona, hogy a terhes asszony flúgyermeket szül, ha ezt az ágacskaát ünnep után leharapja. Ez a gondolat természetesen nem egyezik a zsidó felfogással. A j. közmondásban: *Eszrojjim nach szükkesz*, sátoros-ünnep után eszrog. Annyi mint: eső után köpenyeg.

Eszter böjtje, a purimot megelőző napon. Régebben három böjtnapot tartottak, még pedig a purim után való hétfőn, esütörtökön és hétfőn az Eszter Könyvében említett három böjtnapnak megfelelően. A purim előtti böjtöt később rendszerezítették; a Talmud még nem ismeri.

Esztergom, sz. k. város címmel felruházott rtv. a hasonlónevű vmegyében. Magyarország legrégebb zsidó hitközsége. Az első zsidó települők szláv és német területekről még a honfoglalás előtt származtak ide, a honfoglaláskor a magyarokkal bejött kazár zsidók csatlakoztak a régiiekhez és megvetették a szervezett közösség

alapjait. Hitéletük olyan gyorsan erősödött meg, hogy 1050. már szabályszerűen működő vezetőségük volt, rendes imaházuk és pénztáruk a szegények és betegek támogatására. A hitközség tagjai külön városrészben laktak, a magyar zsidó-gettó tehát szintén itt bontakozott ki legelőször. Hitéleti fejlődése az első két században kedvezőbb lehetett, mint a gazdasági fejlődés, mert a XIII. század elején állandó rituális fürdője, ami a zsidóélet egyik legfontosabb intézménye, nem volt még és tagjai rituális célokra is az itteni meleg-forrásokat használták. Temetőjüket I. Károly királynak 1326. E. városához intézett adománylevele említi először. Legrégibb multjáról ezeken az adatokon kívül még csak azokat ismerjük, amelyeket *A zsidók története Magyarországon* c. művében Dr. Kohn Sámuel közölt. Valószínű, hogy szervezetlenségének kezdetlegessége elég sokáig tartott és rabbija sem volt még az első századokban, talán azért, mert a kazárszármazású zsidók nem foglalkoztak a talmudikus tudományokkal és a máshonnan származó zsidók kihaltak, vagy beolvadtak a kazárokkba. Besz-din-je (törvényszéke) azonban már a XI. sz.-ban volt, de ez is csak alkalomszerűen működhetett, akkor éppen, mikor az elnöklésre, az ügyek kivizsgálására és a döntés megfogalmazására alkalmas tudós vetődött a városba. Ennek egyik döntéséről a külföldi resposumirodalom is tesz említést egy érdekes esettel kapcsolatosan (l. *Kalonymos*). A hitközség állandóan fejlődött, amit az első századokban a királyi udvartartásnak, később a káptalan védelmének köszönhetett és bizonyára annak a körülménynek is, hogy a város használható és a külföldi forgalmat is lebonyolító útvonal gócpontja volt és az átkelésre alkalmas komppal rendelkezett, úgy hogy a Lengyelországba és onnan visszatérő zsidók rendszerint itt szálltak meg és sokan itt is maradtak. A XVI. sz. elején már 800 tagja volt a hitközségnek, jóllehet, hogy a város sokat vesztett már régi fontosságából. 1526-ig semmi sem zavarta fejlődését, de ekkor olyan katasztrófa érte, amely megsemmisüléssel fenyegette. Szolimán szultán elfoglalta a várost és a budai zsidókkal együtt az E.-i zsidók nagy részét is, hajón Törökországba hurcoltatta. A maradék zsidóság, ha roskadozva is, tovább dolgozott és a török hódoltság súlyos ideje alatt sem estek szét a hitélet keretei. De csak két évszázad erőfeszítése tudta megint lábra állítani a nagymultú hitközséget. A XVIII. sz. elején pestis pusztított Budán. A budai zsidók egy része a pestis elől E.-ba menekült és itt külön hitközséget alapított. A ragály elmúlása után sokan visszaköltöztek Budára, akik ott maradtak, összeforrtak a régiikkel és ezekkel egy fokozatosan fellendülő, erőteljes hitközségben egyesültek, amit az 1920. exhumált temető sírkövei is bizonyítanak. Ennek a temetőnek első sírköve 1775-ből való. Ezután már rohamosan fejlődött a hitközség. A XVIII. sz. elő felében megalapította a Chevra Kadisát, 1858. az elemi iskolát, 1864. a Betegségélyzőegyletet, 1868. a Nőegyletet, 1927. a Kultur-egyletet. Talmud-tórát, Dal- és Zeneegyletet, Jótekonny Leányegyletet is létesített, ezek azonban

már nem működnek. Van könyvtára és kéziratgyűjteménye, amely sok régi okiratot és százéves jegyzőkönyveket őriz. Multjára vonatkozó egyéb történeti dokumentumok az E.-i primási és káptalani levéltárakban találhatóak. Az anyakönyvvezetést a XIX. sz. elején rendszerezte. Az első anyakönyvi bejegyzés 1822-ből való és Ung községre vonatkozik. Az első E.-i bejegyzés 1828-ból származik. Régi templomának helyén 1858. új templomot építtetett, de három évtized múlva már ez is szűknek bizonyult, úgy hogy 1888. ezt is lebontatta és az így felszabadult telken, a két régi zsinagóga helyén felépítette még ma is fennálló templomát, tiszta mór stílusban Baumhorn Lipót (l. o.) budapesti műépítész tervezése szerint. Az építkezést a hitközség tagjainak áldozatkészsége, az általuk felajánlott kamatmentes kölcsön és a törlesztést biztosító önmegadóztatás tette lehetővé. Az építést Stern Márk elnök, Fried Arnold építési bizottsági elnök és Vajda Gyula mérnök vezetése alatt az építési bizottság hajtotta végre. Az egészséges zsidóéletnek ezt a szép monumentumát dr. Weisz Ignác E.-i és dr. Löw Immanuel szegedi főrabbi avatták fel a hatóság és sok hitközség küldöttségének jelenlétében. Egy évezredes mult erős fundamentumán épült fel ez a templom, vallásos s hazafiás szelleme pedig, melyet kitűnő papok hirdettek, évezredes tradíciókban gyökerezett. Kultúrtörékvése, amely jellemzi, ezekből a nemes hagyományokból bontakozott ki és abból a megnyugtató tudatból, hogy nagy főpapok vigyáznak itt igazi keresztény türelemmel a békére. Mozgató erővé izmosodott a primási szék iránt való hódolata, amelyről történelmének sok lapja tanuskodik. Minden új primást szeretettel és bizalommal fogadott és installációját a maga ünnepévé is avatta. Ódák, szónoklatokkal és költői lendületű feliratokkal ünnepelték a bevonuló főpapokat. 1808-ban Leipniker kiujjongja magából a zsidóöröm érzéseit: «Freudengefühle der Graner Judenschaft bey der feyerlichen Installation Sr. königl. Hoheit des Fürstprimas Carolus Ambrosius». Ódát, beszédet szentelnek 1820. Bosznitz és Löffler «für hochfeierlicher Anknunft des Herrn Fürsten Alexander von Rudna» és hasonló lelkesedés szóval meg 1839. Rothenberg Efraim «Herzenserguss an Sr. Hochfürstlichen Gnaden Joseph Kopácsy Graner Erzbischof am Tage des feyerlichen Einzuges» c. iratában is. A hálának e költői eláradásai mindenesetre nyugalmas közszellemről tanuskodnak, amely buzgó és bölcs vezetőknek lehetővé tette a céltudatos munkálkodást. Az alkotásban és dologtevésben sokan tűntek ki. A XIX. sz. első évtizedétől 1871-ig Löffler Mózes és Rothenberg Efraim, majd két évig dr. Lichtenstein Lajos, 1876—1910-ig pedig dr. Weisz Ignác álltak a rabbinátus élén. Kitartóan dolgoztak a hitközség fellendülése érdekében sok nemzedéken keresztül a laikus vezetők is, akik főleg az Áldori- (Kohn), Blau-, Breuer-, Bruckner-, Donat-, Eckstein-, Eisler-, Felsenburg-, Fränkl-, Frisch-, Gaas-, Groszmann-, Grünwald-, Haber-, Hirschhorn-, Horn-, Jaulus-, Kirz-, Löwy-, Mellingner- (Mérei), Mieselbach-, Milch-, Oblatt-, Paul-, Popper-, Putz-, Regensburg-, Tauber-, Tiefenthal-,

Wallfisch-, Weisz- és Zwillinger-családokból kerültek ki. Az egymásra ható erőnek ebből a koncertjéből nem szabad kifelejteni azokat sem, akik máshonnan származtak oda és exponált társadalmi állásukban is összeforrtak a zsidó hitélettel. Kornhaber Lipót táborszernagy százados korában és lovag. Schweitzer Ede altábornagy ezredes korában élt itt és élénken vett részt a hitközség hitéleti és kulturális akcióiban. A mély gyökereken táplálkozó kultúrszellem soat köszönhet Wettendorfer Lajos őrnagynak is, továbbá dr. Frisch Árminnak, a török szultán későbbi házi orvosának, Vajda Géza műszaki tanácsosnak, Tiefenthal Gyula városi főmérnöknek, dr. Berényi Gyula járási és városi orvosnak, dr. Áldori Mór kir. tanácsos, városi tanács-orvosnak, és még most is tevékenykedő dr. Zwillinger Ferenc tb. megyei főügyésznek, Kardos Jenő állampénztári főtanácsosnak, Büchler Mór máv. főmérnöknek, Kinsker Ármín állampénztári főtanácsosnak, dr. Tannert Jakab alezredes-orvosnak. Nagyobbmértetű közzgazdasági tevékenységet a hitközségnek több tagja fejtett ki, főleg bánrévi Fuchs Vilmos, aki kenyérmezei birtokán mintagazdaságot rendezett be, Schrank Béla és Ödön likörgyárral, Eckstein Lajos likörgyárral, Lenkei Emil kiviteli rt.-gal, Klein Sándor edénygyárral, Leimdörfer Nándor építési nagyvállalkozással, Horn Ede bőrgyárral. A hitközség fejlődése 1914. érte el tetőfokát, mikor lélekszáma már az 1000 fölé emelkedett. A világháború azonban, majd az a körülmény, hogy E. az új határok következtében határvárossá lett, megakasztotta a fellendülést, sőt visszafejlődést idézett elő. 95 tagja vett részt a világháborúban és 7 elesett. Állandóan segélyezte az E.-i fogolytáborban tartózkodó zsidó hadifoglyokat, akiknek száma sokszor az ezret is meghaladta. A segélyakciót dr. Spiegel Ármín főrabbi, a hadifogolytábor kinevezett tábori lelkésze vezette. A hanyatlás ekkor indult meg és még ma is tart. Ma már 180 családban csak 580 lelket számlál a hitközség 169 adófizetővel, a hozzátartozó községek adófizetőinek beszámításával. (Hozzá tartoznak az esztergomi járás összes községei és Párkány is, amely most csehszlovák területen van.) Tagjai között van: 2 nagykereskedő, 76 kereskedő, 1 nagyiparos, 55 iparos, 1 gazdálkodó, 3 ügyvéd, 5 orvos, 2 mérnök, 13 szabadpályán, 11 köztisztviselő (7 nyugdíjas), 19 magántisztviselő, 2 tanító, 23 magánzó, 16 munkás, 12 egyéb. 8 munkanélküli. 1 közadakozásból él. Hitéleti, kulturális és szociális célokra évi 21.000 P.-t költ a hitközség, amely ma a következő vezetőség alatt áll: dr. Spiegel Ármín főrabbi, dr. Zwillinger Ferenc elnök, Eckstein Lajos, Balog László alelnökök, Schwarz Lajos pénztáros, Kardos Jenő ellenőr, Bauer Imre iskolaügyi elnök, Polakovszki Saul főkántor, Schönberger Samu titkár. A Chevra Kadisa élén áll: dr. Weisz Sándor és Löwy Lajos, a Nőegylet élén dr. Berényi Gyuláné, dr. Spiegel Árminné, Balog Lászlóné, a Betegsegélyző ügyeit vezeti Porgesz Béla, a Kultúregyletét Lenkei Emil és dr. Spiegel Ármín. S. A.

Esztergomi zsinat. 1114. év elején tartották, Kálmán országlásának vége felé. Ekkor

már a zsidók, miután a rabszolgatartástól Kálmán zsidóörvénye megfosztotta őket, bérbe vett rabszolgákkal dolgoztatták földjeiket. Az esztergomi zsinat aztán határozatba hozta, hogy keresztény rabszolgákat vagy rabszolganőket bérben sem tarthatnak. Így a zsidók, miután az akkori idők szokásos munkaerejét igénybe nem vehették és mert a földművelés nagyobb munkaerőt és megmunkálást igényelt, kénytelenek voltak felhagyni a földmunkákkal és más megélhetési módot kellett keresniök. Csak az adás-vételi és kölcsönügyletek maradtak meg a számukra és lassanként mind kereskedőkké lettek. A kalmárkodással romlott le a zsidóság társadalmi helyzete és ennek következményeként jutott az idők során a magyar zsidóság a többi középkori zsidók megalázott és szárnalmas állapotába. Meg kell azonban jegyezni, hogy a zsidók II. Endréig, 1205-ig zavartalan nyugalomban éltek Magyarországon és semmiféle törvény abban nem akadályozta őket, hogy ingó és ingatlan vagyonokat szerezzenek. Még ebben az időben is nagy földbirtokok voltak a tulajdonukban és semmiféle külön adót nem fizettek. Vallásukat szabadon gyakorolhatták és közülök többen viselték nyilvános hivatalokat. (V. ö. *Kohn*, «A zsidóság története Magyarországon.») U. L.

Eszter Könyve. A bibliai kánon harmadik részében nyert elhelyezést, az «egyéb szentiratok» között. Sokáig egyáltalában nem is akarták beiktatni a Szentkönyvek közé és csak hosszas viták után került oda (I. *Kánon*). A vonakodás legfőbb oka az volt, hogy egyik legjellemzőbb sajátossága miatt kétségbevonták szent eredetét. A könyv ugyanis egyetlen egyszer sem említi Adonáját és csak «más helyről» várt segítségről szól. Később azonban mégis elismerték és kánonizálták. Lehetséges, hogy a régiek szigorúságát az a megfontolás enyhítette, hogy nem a szentség hiánya miatt maradt ki a könyvből az Istennév, hanem azért csupán, mert a könyv megrövidítve került a rabbinikus cenzorok elé, a kihagyott részeket, amelyekben már előfordul Isten neve, talán nem is ismerték. Ezek a részek a Septuaginta apokrifái között meg is találhatóak. De az is lehetséges, hogy nem a szerző, hanem éppen a kánonizáló testület hagyta ki a könyvből az istennevet, még pedig azért, mert a könyvet beiktatták a purimi liturgiába és attól féltek, hogy a purim kicsapongó hangulatában profanizálás érheti. Egyébként nem csak Isten nevét nem említi E., de még a zsidók hazáját, Palesztinát sem. E. regény formájában és annak eszközeivel a zsidó nép ellen Ahasverus (Artaxerxes) mészáros király uralkodása alatt tervezett merénylet csodálatos meggyógyulását beszéli el. E csodálatos meggyógyulás emlékére alapította Mordechaj a purim (sors?) ünnepét (I. o.), melyről az apokrif II. *Makkabeusok könyve* (15. f. 36) is «Mordechaj ünnepé» néven tesz említést. F. M.

Introduction. Driver, Introduction to the Literature of the O. T.; J. D. Prince (Jew. Encycl.); Cheyne (Enc. Brit.); Clement (Hasting's Diction. Bibl.); Cheyne-Black, Encycl. Bibl. II.; Wildboer (a Nowack-féle Handkommentar z. A. T.-ben); Lagarde, Purim (Göttingen 1887); Toy, E. as a Babylonian Goddess (New World VI.).

Ethika. A zsidó E. a zsidó vallásból, iratokból és életből elvont tan, mely a helyes életutat

mutatja, azt, hogy mikép kell az emberi társadalomban viselkedni, a vallás principiumainak megőrzése mellett. A zsidó E. nincs rendszerezve, hanem szétszórva található fel az eredeti zsidó iratokban, ú. m. az egész Szentírásban, a Midrasokban, a Talmudban és a rabbinikus irodalomban. A későbbi, ú. n. filozófiai E. nem számítható szorosan a zsidó E.-hoz, még akkor sem, ha annak megnyilvánulásaiban számos esetben a közép- és újkor folyamán zsidó szerzőkkel találkozunk is, mivel ezeknél a különböző filozófiai rendszerek befolyása és kölcsönhatása nyilvánvaló. Mindazonáltal még a középkorban is találkozunk az eredeti zsidó E. továbbfejlesztőivel. A zsidó E. magában foglal két évezredet, a primitív pásztor-nomád néptől a városi kultúrnépig s ehhez képest nem mindenben egységes. De a Biblia írásba-foglalása óta kiindulópontja és alapelvei mégis változatlanul egységesnek mondhatók, mert ez a legrégebbi kodifikációja a máig élő erkölcsi principiumoknak. Valamennyi erényt és pozitív kötelességet az isteneszméből, Isten egységéből és szentségéből vezet le már a Biblia kezdetén, kiemelve, hogy minden ember az Egy-Isten képmására teremtetett. Ehhez képest az eredeti, zsidószellemű E. valamennyi későbbi megnyilvánulása ezt az isteni tulajdonságot, annak ápolását, megőrzését, fejlesztését tekinti az egyetlen, a legfőbb célnak, a célok céljának az emberi életben. Ezen isteni adomány következtében uralkodik az ember a földön (*Genes.* 1. 28). De ugyancsak ebből a gondolatból van levezetve az isteni törvény, a kinyilatkoztatás is. Az isteni törvény betartása Izrael legmagasabb életcélja és hivatása; «Isten útjain járni», amit *Mózes* V. 10. 12 parancsol, egyenértelmű azzal, hogy kegyes életűnek kell lenni és könyörületességet kell gyakorolni. A bibliai E. súlyt helyez a szülők tiszteletére (*Exod.* 20. 12; *Levit.* 19. 3), mert a családot tekinti a szociális organizáció alapjának s bár a többnépiséget primitív fokon, mint nomádnépnek engedélyezte, a monogamiát tartja már a legrégebbi szöveg ideálisnak (*Genes.* 2. 24); házasság vérokonok között szigorúan tiltva volt (*Levit.* 18. 6 stb.), a fajtalanságot utálatosnak, a tiszta és tartózkodó életmódot erénynek tekinti; a gyermeket, aki nem tiszteli szüleit a gonoszság megtestesülésének tartja; a rabszolgákat a család kötelékébe tartozóknak minősíti, a rabszolgának idejét meghatározza, bántalmazásukat megtiltja s ez esetben felszabadításukat előírja, a nem fogoly, hanem vadászás, kalmárkodás útján szerzett rabszolgatartásra halálbüntetést ír elő (*Exod.* 20). Ugyancsak a Biblia tiltja el szigorúan a kegyetlenkedést, a becstelenséget, a lopást, csalárdságot, hamis esküt, az idolatriát s a bálványimádást, mely utóbbit a bűnözés és ember-társaink elnyomása okozójának tartja s amelyre nem ismer kegyelmet. Idolatra leányával házasságot kötni szintén tiltva volt. Embertársaink elnyomását éppen úgy tiltja a Biblia, mint azok kötelező szeretetét számos alkalommal szigorúan megparancsolja. Tiltva van bér munkás és zselér elnyomása, sőt munkabérének visszatartása csupán egyetlen éjszakára is, «mert szegény

ó és az után sóvárog lelke». Tiltva van az állatok kinzása és bántalmazása, sőt a mózesi törvényhozás még arról is gondoskodik, hogy az ember ellensége állatával szemben is legyen belátással és irgalommal s hogy az állatok se szégyenítessenek meg. Embertársainak iránti szeretet szigorú parancsok alakjában van hangoztatva: «Embertársad jó hírre olyan szent legyen előtted, mint a sajátmagadé» (*Exod.* 23. 1), de ugyanez a kötelező szeretet kiterjed az öregek tiszteletére, a bosszúállás minden fajának elítélésére, az igazságosság kötelező gyakorlására és a bírák pártatlanságára, mely utóbbi abban csúcsosodik ki, hogy a bírának nem szabad tekintettel lennie a gazdagokra. A gőgöt, bujaságot, főleg pedig a családságot és vérontást borzalmaknak minősíti a Biblia; a kapzsiságot, irigységet, hamis úton szerzett gazdagságot pedig szigorúan elítéli, ellenben a hűség, békesség, jóindulat és szánalom a szenvedőkkel és nélkülözőkkel szemben az, amit parancsol s ez utóbbinak az idegenekkel és foglyokkal szemben való gyakorlását is kötelezővé teszi. (I. *Jótekonyság.*) A zsidóság Szentírása éppenúgy, mint későbbi iratai is tehát nem a földöntúli, hanem éppen a földi józan és helyes életet tartják szem előtt E.-jüknél. Ez nem aszkéta, hanem az étellel számoló és Isten útjain járó E. Nem áll a föld és emberek felett, nem a «paradicsom» és «pokol» földöntúli s nem emberekre szabott képzelődése, hanem a vallás és erkölcs szétválaszthatatlanságának visszatükrözése és legszebb bizonyítéka. A «szeresd felebarátodat, mint sajátmagadat» és «szeresd az idegent, mint sajátmagadat, mert ne feledd, hogy te is idegen voltál Egyiptomban, a rabszolgaság honában, Én az Örökkévaló parancsolom!» mint erkölcsi főprincípiumot az egyszerű zsidó földműves-pásztor nép erkölcsi kódexe írta elő a világ valamennyi kultúrnépének. A bibliai E.-nak egyes továbbfolytatása a talmudi és rabbinikus E., melynek legmagasztosabb hirdetői R. Akiba és Hillel (Jézus előtt 70.) voltak. Különösen az *Abót* százszámra tartalmaz oly E.-i elveket, amelyek szisztematikus elgondolások eredményei, de az erkölcs tanításainak csupán foglalatát nyújtják. R. Akiba p. o. összes erkölcsi tanításait ebben foglalta össze: «Amit nem kívánsz, hogy veled tegyenek, ne tedd embertársaddal; ne beszélj róla rosszat, ne tárd fel titkait másoknak, legyen annak tisztessége és vagyona oly drága neked, mint a sajátmagadé.» Hillel, a zsidóság legnagyobb tanítója a próféták utáni korban, a kötelező szeretetet minden élőlényre, az egész emberiségre, az állat- és növényvilágra is kiterjesztette. Fő tanítása abban összponosul, hogy Isten és Törvény igazi esszenciája az ember morális tökéletesülése, ennél fogva vallás és morál nála is egy ugyanazon fogalom, csakúgy, mint a Biblia E.-jában. Hillel E.-ja szerint is az élet forrása az Isten, aki kegyes és irgalmas, s ha Tőle kegyeséget és irgalmasságot vár az ember, akkor öneki is arra kell törekednie, aszerint kell életét berendeznie. Ebben az alapelvben valamennyi talmudszerző megegyezik vele s ezért mondható, hogy a rabbinikus E. sohasem volt a farizeusok és esszénusok pártethikája. Semmi köze sem

volt az esszénusok családmegvető, felforgató és szentimentális aszketizmusához, sem földöntúliasságához, mely végeredményében szektárius ki-növésekre vezetett. A rabbinikus E. nem hagyta magát elnyelni az esszénusok világmegvető altruista-kommunizmusától. Leginkább Hillel fejezi ki e pontnál is a tiszta zsidó E.-i felfogást: «Ha nem én magam, vajjon ki más? De ha csupán magamért, akkor mi vagyok én? És ha nem ma, akkor mikor?» Ugyancsak a Midrásokban és a Talmudban vannak lerögzítve a következő E.-i princípiumok, melyek a zsidó E. legszebb megnyilatkozásai: «Ami gyűlöletes neked, azt ne tedd felebarátodnak, ez az egész Törvény, a többi csupán magyarázat» (Hillel tanítása, *Sabb.* 31a, a *Levit.* 19. 18 alapján) E. tanítást Hillel unokájának, Rabban Gamalielnek tanítványa, Pál apostol vitte világgá. Továbbá: «Fogadj minden embert nyájasan és barátságos arckifejezéssel» (*Abót* 1. 15 és 3. 12); «A felesleges önsanyargató szüzesség bűn»; «A munkát szeretni kell» (u. o. 1. 10); «A munka érdeme nagyobb, mint a tétlen jámborságé» (*Midrás* a 128. Zsoltárhoz); «A nő nélkül élő ember nem teljes ember» (*Jebámót* 62); köteleesség az életet megőrizni, az egészségre káros ételeket enni és káros dolgokat elkövetni nem szabad s az bűn; a szellemi munkát tisztességes kenyérkereső iparral kell egybekötni (*Abót* 2. 2; *Beráchót* 35b); «Az igaz úton járó ember vágyait hatalmában tartja, a gonoszt vágyai tartják hatalmukban» (*Beráchót* 61b). R. Simeon b. Gamaliel tanítása: «Három pilléren nyugszik a világ, a jótekonyságon, igazságosságon és békén» (*Abót* 1. 18); «Inkább a halált, mint elkövetni a három főbűnt: bálványimádást, fajtalaniséget és gyilkosságot» (*Szanhedrin* 74a, b); «Az igazság át kell hogy fúrja a hegyeket is» (*Szanhedrin* 6b, Mózesnek tulajdonított mondás); Minden családság és spekuláció egyenlő a lopással (*Bábá Káma* 7. 8—13; *Bábá Mecia* 3. 25—27, *Bábá Bátor* 90b, *Szanhedrin* 25b, *Chullin* 94a); a gúnyolás és gúnynévadás, valamint embertársaink szégyenbehozatala ugyanabba a kategóriába esik, mint a gyilkosság (*B. M.* 58b, s innen ment át a Máté Evangélium 5. 22-be). Ugyanezen bűnözési kategóriába esik a rágalom, rossz hír terjesztése embertársunkról, még az esetben is, ha igaz, figyelés gyalázatos beszédre, gyanukeltés, kedvezőtlen megjegyzések provokálása (*Peszáchim* 118a, *B. M.* 58b; *Beráchót* 16a). Aki visszatartja a bért, az a Talmud szerint tolvaj, idolatra és Szodoma lakója. Hazugoknak, hypokritáknak és tékozlóknak nem volt szabad megjelenieük áldozatra (*Szóta* 42a); Istenfélelem egyenlő a bűnfélelemmel s ez a parancs magában foglalja a szülők és tanítók iránti tiszteletet is (*Beráchót* 28b; *Kidd.* 31; *Pesz.* 22b); mások tudatlanságából, legyen az akár pogány is, bűn előnyt szerezni (*Chullin* 99a, *Sebuót* 39a); Isten előtt szerkeszve nevezhető igazságosnak, ha nem jóságos embertársaival szemben (*Kidd.* 40a). Hillel további E.-i tanításai: «Ne különítsd el magad a közösségtől» (*Abót* 2. 4); «Ne mondjad, ha időm lesz, majd megtanulom; mert hátha nem lesz idő?» (*Abót* 2. 4); «Ne ítélj felebarátod felett, amíg magad nem voltál hasonló helyzetben» (u. o. és annak alapján

átveszi Máté evangélista 7. 1.); «Aki fut a hirnév után, az elveszti nevét, aki nem növeli tudását, az apasztja, aki nem tanul, az méltó a halálra; aki a Tórából hasznot húz, elveszik» (*Ábót* I. 13); «A neveletlen nem irtózik a bűntől, a tudatlan nem lehet jámbor; a szegénylős nem tanulhat, az indulatos nem taníthat, az tüzetember nem lehet bölcs» (u. o.). A házasság szentség, innen neve «Kiddusin» a. m. megszentelés. A felebaráti szeretetnek ki kell terjednie a bűnösökre és büntetésekre is (*Szifré Deut.* 28b; *Szanhedr.* 52a) Nem szabad leülni addig, amíg a háziállatokat meg nem etetik (*Gittin* 62a, a *Deut.* 11. 15 alapján). Ezek a főbb irányelvei a bibliai és talmudi E.-nak, melyek az eredeti zsidó szellemet tükröztetik vissza s amelynek tanításai részben éppen a tőlük merítő evangélisták révén mentek át kimutathatólag a köztudatba s váltak általánosan érvényes erkölcsi principiumokká. A középkori zsidó filozófusok E.-ja megőrzi mindazt, amit örökségbe kaptak az ősök írásából, de rendszerük már sok helyt a görög, arab és a keresztény misztikusok öntudatlan hatását is mutatja, amint-hogy az ő kölesönhatásuk kortársaikra s a későbbiekre még sokkal nagyobb volt. A középkori zsidó E. legkimagaslóbb tanítói, művelői és szerzői voltak: Száadja gáon, Maimonidesz, Salomo ibn Gabirol, Juda Halévi és Bachja ben Joseph ibn Pakuda, a *Chóvót Halevóvót* szerzője. Ez azonban a világról való tulzott lemondást és visszavonulást a középkor miszticizmusa értelmében fogja fel. Mégis az ő műve a zsidó E.-nak legragyogóbb termékéül tekinthető s méltán nevezhető az a «szív kötelességei»-nek. Az újkor filozófiai E.-ja Spinozától kezdve Mendelssohnon át Hermann Cohenig, K. Joelig és a többi modern filozófusokig úgy módszerben, mint tartalomban koruk szellemi áramlatait és filozófiai törekvéseit tükröztetik vissza s tiszta zsidó E.-nak akkor sem foghatók fel, ha a legmagasabb nívón állanak is s ha némelyik, mint Herm. Cohen legközelebb is állt ahhoz. Az újkori zsidó E.-szerzők mellett a rabbinikus irodalom a legújabb időkig változatlanul a tradicionális zsidó E. szolgálatában áll s ez különösen a kabbalisztikus művek szerzőinek magas erkölcsi principumaiban nyilatkozik meg. Az újkorban s a jelenben éppen úgy, mint a bibliai korban a zsidó E. álláspontja változatlanul az, hogy az embert Isten képmására teremtett lénynek, személynek és nem tárgynak tekinti s ehhez képest az ember személyiségének minél tökéletesebbé való fejlesztése, az emberben szunnyadó isteni tulajdonságnak kibontakozási lehetősége a szellemi és testi tökéletesülés felé, ez a zsidó E. praktikus alkalmazása. L. még *Alázatosság; Harag; Kötelesség; Szentség; Felebaráti szeretet; Jótékonyság; Gondviselés; Pirké Abót; Kabbala; Judaizmus; Optimizmus; Szeretet; Megtorlás.*

S. R.

Irodalom. Prof. E. Hirsch és K. Kohler, *Ethik, Jew. Enycl.* (1904); Moritz Lazarus, *Ethik des Judentums* (2 k., több kiad.); L. Lazarus, *Zur Charakteristik der talmudischen Ethik* (1877); Grünbaum, *Sittenlehre des Judentums* (1878); Moses Bloch, *Ethik der Halacha* (1886, magyarul u. a.); Hirsch Fassel, *Zedek u. Mispát. Die rabbinische Tugend- und Rechtslehre* (1848); Mielziner, *Ethics of the Talmud* (1890); M. Joseph, *Jewish Ethic* (1892); K. Kohler, *Ethics of the Talmud* (1893—4); Frankel, *Zur Ethik der jüdisch-*

alexandrinischen Philosophen Philo (1867); Tiktin, *Die Lehre der Tugenden und Pflichten bei Philo* (1894); Dukes, *Salomo ibn Gabirol und seine ethischen Werke* (1860); Frankl-Grünn, *Ethik des Juda Halevy*; Bachja b. Joseph, *Chovót Halevóvót* (deutsche Übersetzung v. Wiener, több kiadás); Geiger, *Ethische Grundlagen des Buches über die Herzenspflichten*; Kaufmann, *Ethik des Maimonides* (1876); Guttman, *Philosophie des Ibn Gabirol* (1889); u. a., *Realphilosophie des Saadja* 1882); P. Rieger, *Hillel und Jesus* (1904), továbbá a Spinoza elődjéről szóló irodalom, főképp J. Freudenthal idevon. művei.

Étkezési törvények (*Maachólósz Ászurósz*), mint a zsidó vallás törvényei általában, szintén bibliai és rabbinikus törvények, melyek első sorban meghatározzák a tiltott ételeket. A régi héberek állati táplálékot csupán ünnepnapokon fogyasztottak, rendszerint áldozással kapcsolatban. Az állati hús élvezését a Noáchnak adott engedélyre alapították (*Gen.* 9. 2, 3), de ennek feltétele volt a vér elkerülése. A Biblia részletesen felsorolja és osztályozza a tiszta és tisztátalan állatokat (l. o.), ehhez képest a tisztátalannak minősített állatok termékeinek (tej, sajt) élvezete is tiltva volt (*Bechórot* 5b), de ugyanez vonatkozott a tiszta állatra is, ha pl. megbetegedett és téréfó-nak minősítették. Ha pedig egy állatot a rituális szabályok szerint levágtak (l. *Sechita*) és a látzólag egészséges állatról megállapították, hogy beteg volt (a tüdő és mirigyek vizsgálatánál stb.), akkor az ezen állat tejtermékéből készült sajt-féléket is téréfó-nak minősítették s nem volt szabad elfogyasztani. A gyermek anyja emlőjéből négyéves, betegsége esetén ötéves koráig táplálkozhatott, ha azonban két éves korában három napra abbahagyta, nem volt szabad újra megküzdeni a szopatást (*Ketubót* 60a, *Bechórot* 6a, *Chullin* 112b, *Jóre Dea* 81). Tisztátalannak minősített madaraknak vagy tiszta, de beteg madaraknak tojását nem szabad elfogyasztani. A tojásfélék felismerését a rabbik érdekes megfigyelése tette lehetővé (*Chullin* 64a, *Jóre Dea* 86). A tojás sárgájában talált véresepp, miután az a kotlás állapotát jelezte, a tojás élvezetének eltiltását vonta maga után. Éppen ezért kötelező a tojás megnézése feltöréskor (*Jóre Dea* 66. 2—8). Tilalom alá esik még a tisztátalan halak ikrája is. A pikkelyes halakat szabad fogyasztani még akkor is, ha tisztátalan halakkal együtt húzzák ki azokat (*Ab. Zará* 40a, *Jóre Dea* 83. 5—10). Meg van engedve a méz élvezete, mert a mézet a virág váladékának tekintették, nem pedig a rovarénak. Egyébként ez csupán a méh-mézre vonatkozik, de nem más rovarfélékére (*Bechórot* 7b, *Jóre Dea* 81. 8, 9) Az ókori zsidóság borzalommal látta a környező népek azt a szokását, hogy eleven állatok egyes tagjait levágják és elfogyasztják. Ennek szigorú eltiltása a Noach-féle 7 törvényben már bentfoglaltatik (*Szanhedrin* 56a). A tisztának minősített állatot természetesen nem szabad elfogyasztani akkor, ha az elhullott vagy ha máshogyan ölték meg, mint ahogyan azt a sechita-törvény előírta (*Deut.* 14. 21). A téréfo-törvényeket Mózes 3. könyvében kívül részletesen adja a *Chullin* talmudtraktátus, továbbá Maimonides *J. H.* 5—11, *Jóre Dea* 29—60). A vér élvezete minden formájában szigorúan tiltva van, minthogy azt élő elemnek tekintette már az ókori zsidóság (*Levít.* 17. 11; *Deut.* 12. 16). Sehöl és sohasem szabad azt zsidónak fo-

gyasztania (*Levit.* 3. 17). Nem csupán a vérre, hanem véres (eres) húsról is ugyanez a tilalom vonatkozik (*Gen.* 9. 4). A vérre vonatkozó tilalmi törvényeket részletesen sorolja fel a Tal-mud (*Chullin* 111a, 117a; *Keritót* 2a, 20b; *Jóre Dea* 66—78). A tilalom valamennyi állat vérére vonatkozik, csupán a megengedett halakéra nem, mert azok vérének nem érendszer-viszi. A marha hátsó combjának fogyasztása nem legális tilalom, csupán a bibliai elbeszélésből (*Gen.* 32. 32) vezeték le azt egyes rabbik (*Chullin* 100b). A mózesi törvénykönyv háromszor tiltja el szigorúan a gödölye megfőzését anyja tejében (*Exod.* 23. 19; 34. 26, *Deuter.* 14. 21); tiltva van hús és tej vegyítése, együtt főzése vagy evése (*Chullin* 115b). A tilalmak megszegőit régebben büntették. Az idolatrától érintett húst vagy bort tilos volt elfogyasztani, még akkor is, ha szabályszerűen vágták le az állatot. Ennek a tilalomnak az oka az volt, hogy fel kellett tételezni, hogy az illető ételt előzőleg a bálványoknak áldozatul mutatták be (*Ab. Zará* 29b). Ennek a tilalomnak a maradványa az idolatria megszűnése után is fennmaradt s innen ered a nem-kóser bor eltiltása. Ugyancsak tilalom alá esett a nem-zsidó lakomán való részvétel, vagy a nem-zsidó szakácstól készített étkek élvezete. Eredetileg a nem-zsidó által árusított tejfélék élvezete is tiltva volt, mert fel kellett tételezni, hogy a meg nem engedett állati termékek keverése fennforog. A fejéknél lehetőleg ott kellett lenni. *Szakónó*, vagy életveszély, mint tilalom szintén szerepel. Így az olyan állat, mely mérget evett tőrfő, még ha tiszta állatok közé is tartozik az (*Chullin* 58b). A zsidó felfogás az É.-et mindenkor szigorúan vette s egészen a modern korig részleteiben is megtartotta. Bizonyos tilalmak, mint legfőképpen a sertés élvezetének tilalma, annyira fontos volt, hogy annak megszegőit már a Makkabeusok korában az aposztatákkal egyenlőeknek tartották (II. *Makk.* 7. és köv., IV. *Makk.* 5, *Philo* In Flaccum § 11). A zsidó nem csupán személyes vagy öröklött averzióból köteles tartózkodni a sertés-hústól, hanem azért is, mert az égi Atya rendelte el, hogy tartózkodjunk tőle (*Szifra*, *Kedósim* 11). Ez utóbbi máig az orthodox rabbik és judaizmus álláspontja. A tradicionális zsidóság máig nem ismer más É.-et, mint a mózesi rendelkezéseket s megállapítható, hogy azok és a mai É. között nincs semmi különbség, mert a zsidóság orthodox része azt ugyanúgy tartja, mint évezredekkel előbb. Ma már az orvostudomány bebizonyította, hogy a mózesi É.-hez való szívós ragaszkodás a zsidóság fennmaradásának, egészségének és magas átlag-életkorának egyik főforrása. A higiénikus felfogás egyáltalában nem új a zsidó É.-re vonatkozólag, már Maimonides is foglalkozik azzal (*Móre Nebuchim* 2. 48). Fel kell azt is tételezni, hogy az eltiltott állatok nagyrésze nem csupán egészségellenes, hanem undorító is tünhetett fel a régi zsidóság szemében (így a nem-pikkelyes halak és csúszómászók), míg más ragadozókat éppen kegyetlenségük miatt nem fogyasztottak s nem is áldoztak. Az ókori felfogás szerint az ilyen állatok evése kegyetlenné teszi az embert (IV.

Makkab. 5., *Nachmanides* a *Levit.* 11-hez). Kétségtelen azonban az is, hogy számos tiltott állat éppen úgy el volt tiltva a hinduknál, babyloniaiaknál és az egyiptomiaknál is, de csupán a kaszt-papságnak, míg Mózes ezt az egész népre kiterjesztette. Bármilyen eredőkre is vezetik azonban vissza a zsidó É.-et, az kétségen kívül megállapítható, hogy a higiénia követelményeinek az mindenben megfelel s főképp régebbi időkben és melegebb éghajlaton, kapcsolatban más É.-kel a zsidóság fennmaradása szempontjából elsőrendű fontosságúak voltak. De a zsidók társadalmi elhelyezkedésére kedvezőtlenül hatottak (I. *Kereszténység és zsidóság viszonya*) és fokozták a szeparációt is, mely végül is más hatóerőkkel együtt a ghetókra vezetett. (V. ö. *Greensohn* és *K. Kohler* «*Jew. Encycl.*» 1904). S. R.

Eulenberg Salamon, ügyvéd, szül. Irsán (Pest m.) 1853 jún. 24. A gimnáziumot Budapesten, a jogot pedig u. o. és Bécsben végezte. Mint hadnagy végigküzdötte a boszniai okkupációt, aztán ügyvédi irodát nyitott. A tisztaeszlári vérvád (I. o.) idején résztvett az Egyenlőség (I. o.) c. zsidó felekezeti hetilap megalapításában, majd annak irányításában is. Jogpolitikai és jogbölcséleti értekezéseket ír különböző szaklapokba és megírta a *Magyar Vasúti Jogot* (1886). Évtizedekig tagja a fővárosi törvényhatósági bizottságnak. Felekezeti ügyekkel ifjúsága óta foglalkozott. A Pesti Izr. Hitk. kultúr-szociális osztályának elöljárójává, később (1927) az Izr. Orsz. Irodájának alelnökévé választották. A király 1918. m. kir. udv. tanácsosi címmel tüntette ki. E lexikon elnöki tanácsának tagja.

Éver min hacháj kifejezéssel jelölik az élőállatból elválasztott tagot, darabot, amelynek elfogyasztása szigorúan tiltva van. Tej és tojás nem tartozik e tilalom alá.

Evolúció, a minden élőlény fokozatos fejlődését tanító teória, különösen az ember keletkezésére és fejlődésére vonatkozóan. Ez a teória Darwintól és Herbert Spencertől ered s továbbfejlesztették azt Haeckel és Th. Huxley, de valamennyiüket már megelőzték sejtéseikkel Herakleitosz, Kant, Lamarck, Goethe. Az E. tanítása szerint minden állati és növényi élet egy primitív formáig, ill. sejtig vezethető vissza, ezt a legelső sejtet pedig valamely nem organikus anyag hozhatta létre; a fejlődést «az életért való küzdelem» hozza létre, valamint a természetes kiválasztódás, melyben csak a legalkalmasabbak érvényesülnek. H. Spencer ezt a teóriát a kultúra minden ágára alkalmazta, így a civilizációra, a vallás, nyelv, társadalom és etika fejlődésére. A zsidó vallás tanításai az E.-vel összeegyeztethetők. Az E. nemcsak nem zárja ki a teremtést, hanem azt szükségszerűen magában is foglalja; a teremtés célját szintén nem vonja kétségbe az E., amely a neki megfelelő teleológiával kapcsolatban nagyon is alkalmas az istenszme fokozására. Csupán a mechanikus teleológiát zárja ki az E., mert az anthropomorphismus; de mint-hogy a zsidó theizmus sohasem volt anthropomorphikus, ennél fogva sohasem védte a mechanikus teleológiát. Az E. nem terjed ki a lelkiismeret, az ész és lélek eredetére, de a zsidó

theizmusnak örök problémái voltak ezek is s ezért az E. tanítását a fokozatos fejlődésről legalább mint módszert szívesen vette, mert az nem zárta ki az isteni elemet a fejlődésből. Az E.-val természetesen nem egyeztethető össze a csodákban való hit, de a talmudi felfogás a csodákról (l. o.) már nem összeegyeztethetetlen az E. hipotézisével, annál is inkább, mert a csodákban való hit sohasem volt kötelező, s ez a felfogás már az ókortól kezdve érvényesült a zsidóságban. A judaizmus sohasem tanította a bűnbeesés (l. o.) doktrínáját, ennél fogva nem is volt oka elvetni az E.-t oly alapon, hogy az ember eredetileg tökéletes lény volt s emiatt a két nézet nem egyeztethető. Úgy, ahogyan az E. megsejtését a görög filozófusokig visszavezetik, az ókori zsidó iratokig is visszavezethető az, de legfőképpen a kabbalisztikus iratok, különösen a *Zóhar* (l. o.) tartalmaznak olyan problémákat, melyek egyenesen az E.-ra emlékeztetnek. A modern E.-t a vallástörténetre is alkalmazzák. Tylor óta a vallások alapjának az animizmust, az ősök tiszteletének kultuszát tekintik a legrégebbi formának; ebből fejlődik a totemizmus és fetisizmus, a természetimádás, polytheizmus, törzsi és nemzeti istenségek s végül az univerzális ethikai monotheizmus. A fokozatok Izrael vallásánál is észlelhetők s a történelemben való belépésekor, mint földművelő népnek, lunáris törzsisztsége volt, amely a kanaáni letelepedéskor nacionális monolatriává fejlődött, de a környezet hatása s a belső folytonos fejlődés következtében a prófétai, legmagasabbfokú univerzális ethikai monotheizmussá nőtte ki magát. Az E. tanítása itt pontosan alkalmazható tehát Izrael vallástörténetére, de viszont a vallás tanításaiiba beleütközik annyiban, hogy a zsidó vallás feltételezi és tanítja az eredeti, kezdetől fogva létező monotheizmust, nem pedig, hogy az idolatriát fokozatosan hagyták volna abba; azonkívül ellenkezik a kinyilatkoztatásról betűszerint vallott leírással is. Mindezek azonban csupán mesterkélt ellentétek, mert a Biblia allegorikus értelmezése, valamint a bibliai szövegeknek a fejlődést állandóan szem előtt tartása feleslegessé tesz az ellentéteket, annál is inkább, mert az E. vallása vagy alkalmazása semmiféle dogmába nem ütközik a zsidóknál. Még magának a kinyilatkoztatásnak a hite sincs ellentétben az E.-val, mert a kinyilatkoztatás csupán elmélyítése az ember szellemiségének, aláhúzása az istenit tartalmazó erkölcsi lény magasabb, morális rendeltetésének, kötelességének sajátmagával, a társadalommal és az egész világegyetemmel szemben. Ez a felső tanítás semmiféle ellentétben nem hozható a modern E.-val, amely egyébként a vallást az emberi élet szükséges kellékének tekintí s hisz magának a vallásnak hivatásában és fejlődésében is, ellentétben a racionalizmussal, amely azt nem tartja a kultúra és emberi lét szükséges kellékének. Izrael vallásfejlődésére vonatkozóan azonban nem mindent lehetséges az E.-val megmagyarázni, mert bárhogy is próbálják alkalmazni a vallásfejlődések fokozatait a zsidó Egyisten-hit fejlődésére, a szokásos magyarázatok (babiloni és egyiptomi hatás stb.) nem elégségesek. Fel kell tételezni, hogy a próféták univerzális

ethikai monotheizmusa, mely a mai idősámítás előtti hét évszázadon belül állandóan megnyilatkozott a legmagasabb és legkitisztultabb formában: csupán a zsidó népnek veleszületett vallási géniuszában találja meg magyarázatát. A modern reform-zsidóság (l. o.), melynek egyik főprincípiuma, hogy a judaizmus nem rideg törvényködex, hanem sohasem szünetelő, állandóan fejlődő vallásos lélek, ezzel a tanításával az E. teóriájának nem csupán elfogadója, hanem megerősítője is. (V. ö. Prof. Emil Hirsch, «Evolution», Jew. Encycl. 1906). S. R.

Exhumálás, így nevezik a már egyszer elföldelt holttestnek a föld alól való kivételét és más földbe temetését. Az E. meglehetősen fontos kérdés a zsidó egyház jog szempontjából és éppen a modern időkben adott nagyobb vitákra alkalmat, sőt sok helyt a világi hatóságokat is foglalkoztatta. Az orthodox rabbik ugyanis a Sulchan Áruchoa való hivatkozással még oly esetben is megtiltották az E.-t és a holttest elszállítását, amikor az elhalt egész családja kérte azt oly célból, hogy a családi sírba temesse el azt. A halachikus rész, ahonnan a törvényt magyarázó kiindulnak, a következő: «Törvényellenes a holttestet vagy a csontmaradványokat egyik helyről a másikra vinni, akár egy megtisztelő ugyanolyanra, akár alacsonyrendűre, nem is szólva az ellenkező esetről. Azonban megengedett dolog a holttest elmozdítása akkor, ha a holttestet övéi közé akarják újból elföldelni; mert jóleső érzés az embernek, ha atyái mellett nyugodhat» (*Sulchan Áruchoa, Jóre Dea* 326. 1; v. ö. *Jerus. Móéd Kátán* 2. 81. 6). Az orthodox rabbik szigorúbb álláspontját azzal védik, hogy az említett szövegben «écel óvószó» (atyái mellett) áll; ebből tehát azt következtetik, hogy csak olyan esetben engedélyezhető az E. és újra-elföldelés, ha már valóban van az illető családnak ilyen sírparcellája, ahol a közeli rokonok egymás mellett nyugosznak; ellenben, ha az exhumálandó holttest volna az első, akkor nem engedélyezik, mert az «atyái mellett való nyugvás» nem a következő, hanem a volt nemzedékre vonatkozik. Ezzel szemben a türelmesebb rabbik mindenkor megengedték az E.-t, arra támaszkodva, hogy a hátramaradottak vagy esetleg magának a halottnak utolsó kívánsága méltányolható és a Sulchan Áruchoa szavai is engedélyezik azt, tekintet nélkül arra, hogy régebbi-e a családi sírkertrész vagy csak az exhumálandó újra-eltetése után kezdenek-e oda temetkezni. Ez a toleránsabb álláspont azzal is fedi magát, hogy a Sulchan Áruchoa rendelkezése a legrégebbi Baraita-szövegre támaszkodik, de ebben éppen az «atyái mellett» kifejezés hiányzik, amely helyett az áll, hogy a szülők mellé való eltemetés tiszteletadás a halottnak. Magyarországon természetesen már régebben vita tárgya volt az E. lehetősége. Erről R. Szófer Mózes, a *Chaszam Szófer* responsumai (6. 37) tanuskodnak. A kérdésekre a pozsonyi főrabbi azt válaszolta, hogy az E. megengedhető, ha pedig a halottnak kifejezett kívánsága volt, hogy atyái mellett akar nyugodni, akkor ezen akarat teljesítése külön érdemes cselekedet is.

Igen érdekes ezzel szemben, hogy 1902. New-Yorkban a szefárd község rabbija, dr. Mendes nem engedélyezte egy már eltemetett holttest kiadását azon célból, hogy más temetőbe temessék el, miután ott időközben az illető család családi sírboltot létesített, de már a rokon elhalálása után. A szefárd rabbi kikérte a véleményét a nagybritanniai Chief-Rabbinak, a londoni szefárd rabbinak és még több előkelő és különböző irányú hitközség élén álló tekintélyes rabbinak s ezek valamennyien az ő tiltó álláspontján voltak. Minthogy ebben az esetben pörre került a sor, a világi hatóságok is a rabbik álláspontját fogadták el. S. R.

Exilarcha (aram. *Rés Goluta*, héb. *Ros Gólusz* a. m. a száműzetés feje), cím, melyet Babyloniában (majd később Egyiptomban is) adtak a perzsa uralom alatt ottmaradt zsidóság fejedelmi rangú vezetőjének, akit fejedelmi méltóságában az állam is elismert. Az E. tehát megvolt már attól kezdve, amikor a zsidóság egy része a babyloni fogságból visszatért, míg a másik rész Babyloniában maradt igen nagy számban. Nagyobb jelentőségre azonban az E. éppen a Zsidó Állam végleges bukása után emelkedett s megvolt a méltóság egészen a XI. századig, majd Egyiptomban még a XII. században is. Az első E.-nak a Dávid törzsből való Jehojachin királyt tekintették s ettől, mint Dávid utolsó királyi sarjától származtatták magukat az E.-k. A *Széder Olam Zuta* a teljes jegyzékét is adja a régi E.-nak, de ez csupán a genealógia kedvéért sorolja fel a neveket, amelyek korántsem hitelesek. Kétségtelen, hogy a Hadrián császár utáni időkben érezték az E. szükségét a zsidók az egész Keleten s jelentőségük attól kezdve növekszik, jóllehet a jeruzsálemi, majd tiberiászi patriarcháknak Hillel leszármazottjainak «nászi», azaz fejedelmi rangját és tekintélyét Palesztina, Szíria és Kisázsia területén nem csorbította. Így az I. századtól kezdve egészen a XI. századig, amíg meg nem szűnt az exilarchatus, tudjuk a legtöbb E. nevét és sorrendjét. Az arab hódítás idején, 642. Bostanai. volt az E. s az ő sírboltját még Tudelai Benjámin látta a XII. században. Leszármazottjainak egyike volt Anan, aki magát anti-E.-nak tekintette s alapította a karaiták szektáját. Az utóbbiak Anan utódait ismerték el a maguk E.-juknak. Az utolsó babyloniai E. Chizkija volt, aki a gáóni méltóságot is betöltötte, de 1040. mindkét méltóság a török invázió következtében megszűnt s az utolsó E. flai Andaluziába vándoroltak ki. Az E. címet a következő századokban újból használták Bagdadban legalább is Tudelai Benjamin és Regensburgi Petachja, a XI.—XII. századok híres utazói említést tesznek erről. Az E. méltóságot a Babyloniában tömegesen élő zsidóság szervezői hozta létre. Megismerésükre a főforrás maga a Talmud, mely a régi E.-kről sokat jegyzett fel. Ez a régebbi perzsa-korszak, míg a VII. századtól kezdve az arab-korszak E.-iról beszélünk. A Talmudba tartozó *Széder Olam Zuta* részletesen szól az E.-ről. Két jogtudós (rabbi) volt titkárul mellé beosztva. Háztartása fejedelmi volt, de a vallás követelményeinek szigorú megőrzése mel-

lett. Maga az E. mindig jeles törvénytudó (később) talmudtudós is volt. Időnkint reprezentációs lakomákat adott. Az E. gondoskodott a zsidók állami adójának beszedéséről; ő nevezte ki a bírakat s bűnügyi esetekben legfelsőbb fórum volt. Bizonyos esetekben az E. perzsa törvények szerint ítél. A zsinagógában a Tóra-tekereset trónusához vitték, míg mindenki más személyesen járult a Tóra elé. Ő nevezte ki a két akadémiának, a szurainak és pumbaditainak a gáónjait (I. Gáóni-korszak). A X. századbeli Natan habábi krónikás leírja az E. installálását, mely óriási pompával történt s amelynek a zsinagóga volt a középpontja, ahol az E. baldachin alatt, trónon ült. Palotájából az E. ritkán mozdult ki s csupán állami fogaton, ilyenkor a nép közé aranyat szórt keleti szokás szerint. A liturgia is megőrizte anachronisztikusan az E. emlékét. A szombatokint elmondott «Jekum purkon» kezdetű, arameus nyelvű s a gáóni-korszakból származó ima áldást kér a «Rés Golutá»-ra. A szefárd ritus ezt rég elhagyta, de az askenázi imakönyvek még mindig tartalmazzák. V. ö. *Bacher V.*, a *Jew. Encyclop.* ban. I. *Gáóni-korszak*. S. R.

Exilium. Babyloniai fogság, ante 586—586. A régi zsidóság északi tíz törzset Assyriába hurcolták, ott valószínűleg felszívódott és nyoma veszett. Juda birodalmát Nebukadnecár babyloni király igázta le, lakosságának színét-javát Babyloniába telepítette át, de ez a rész kiállotta a tűzpróbát és prófétáinak biztató szózatára hallgatva, tartotta magában a nemzeti lelket. 50 esztendő után megérte, hogy Cyrus király, az új uralkodó engedelmeivel hazatérhetett. Az E. a foglyok számára lelki megtisztulást hozott. A papi istentisztelet szünetelt ugyan, mert a hazafias érzés irtózott attól, hogy idegen földön, idegen terméshől hozzon áldozatot. Ellenben ébren tartották vallásos érzésüket a szombati gyűlésekben, és így keletkezett a *szellemi istentisztelet*, melynek központjában lehetőleg prófétai szónoklat és régi szent iratok olvasása állott. A prófécia most a dorgálásból és fenyítésből a vigasztalás és biztatás hangjába csapott át (I. *Ezékiel, Névtelen Babiloni és Zsidók története*). A jövődó államrendet és kultusz is előkészíté Ezékiel, ha csak elméleti tervben is, és ezzel megalapítójává lesz a zsidó hierokráciának, mely állami hatalom helyébe a vallásérkölesös életet állítja célul. A nagy *Névtelen* pedig a hivatásérzet ébresztésével tartotta erőben a csüggedőket. A fogság különben is tűrhető volt, Jechonja királyt Evil Merodach kiszabadítja; a vallásos gyűléseket túrték. Jeremiás próféta hazulról nyugtatja meg a foglyokat, hogy csak építsenek házakat, ültessenek szőlőket és mozdítsák elő az illető város jólétét. Szolgákat is tarthattak, egyesek magas állásba is jutottak (*Nechemia*, I. o.) s a hazában maradottakkal is fentarhathatták régi kapcsolataikat. F. M.

Exodus (gör.). Kivonulás Egyiptomból, illetve az erről szóló könyv, a Tóra második könyve (*Sémósz*). Ez a könyv elbeszéli Izrael elnyomását és szenvedéseit Egyiptomban, Mózes nevelkedését, eljárásait a fáraónál, az Egyiptomra mért tíz csapást, Izrael átkelését a Vöröstengeren.

Tartalmaz azonkívül polgári törvényeket és a Szentély építésére vonatkozó rendelkezéseket, közben elmondja az aranyborjú esetét. F. D.

Ezékiel próféta könyve, az Utolsó Próféták közt a harmadik helyen áll. Jeremiás kortársa, de hogy személyes összeköttetésben állott-e vele, vagy ismerte-e iratait, nem tudjuk megállapítani. Az állami politikában Cidkijáhu felkelését esküszegésnek tartja (17.), minden szövetségekötést paráználkodásnak bélyegez, mert végül vallási elkeveredésre vezet (23.). Nebukadnecár fogásába hurcolta és itt jutott a prófétai hivatás újabb fogalmazásához. A haza földjén a próféta mindig a nép egyetemével találta magát szemben, a fogság szétszóródottságában már nem volt nemzet s ő most úgy érzi, hogy az egyeseket kell lelki gondozásban részesíteni. Ő az első lelkipásztor, aki a jövő számára neveli az egyeseket «Emberfia, örnekrendeltelek Izráel nemzetisége fölé. Ha ígét hallasz Tőlem, intsd meg őket Novemben. Ha azt mondanám a bűnösről, hogy halált érdemel és te nem intenéd meg, ... vértől töled kérem számon» (3. 17—19.). Ezzel függ össze az ő tana a személyes felelősségről. «Mit példalóztok Izráel földjéről, hogy az atyák ettek vadszőlőt és a fiak foga vásik bele. Életemre: nem lesz okotok így példalózni. Minden lélek Enyém, az atyák lelke csak úgy, mint a fiak lelke, amely lélek vétkezik, az hal meg. Az igazságosnak az ő igazsága és a gonoszoknak az ő gonoszsága reá száll. Azt mondjátok: nem helyes az Isten útja? Az Én utam nem volna a helyes, talán a ti utatok nem a helyes? Vessétek el magatoktól minden bűnöket, melyet elkövettetek és szerozetek magatoknak új szívet és új lelket! Miért hánátok meg, Izráel háza» (18). A fogságban is tapasztalni kell, hogy a történeti megrendülés az egyeseket nem hatotta át kellően. «Eljutott hozzám Isten szózata: Ember fia, Izráel nemzetsége salakká lett Elöttem, csupa réz, ón, vas és ólomsalakká lett a kohóban, holott azelőtt ezüst volt. Azért Én összegyűjtlek, amint összegyűszedik az ezüstöt, rezet, vasat, ólmot és ónt a kohóba, aztán fűjják alatta a tüzet, hogy megolvasszák, úgy foglak összegyűszedni haragomban és felháborodásomban és beteszlek és megolvasztlak» (22). Az ő próféciáján már meglátszik az óbredés korszakának szelleme. Most, hogy a nemzeti talajból kiszakadtak, a nemzeti hagyományok minden része becessé vált kegyeletes szertartásuk előtt és a szertartások gyakorlásában is emeltyűjét látták a nemzeti és erkölcsi helyreállításnak. Azért van E.-nek egész külön Tórája könyve végén, mely az újjáépítés idejére szól (40. f. végig). És ezért szól prófétai beszédeiben is a szertartásokról. E. nyelve kemény, nyers, Izráelt állandóan a lázadás házának szólítja, De ez mind csak a mult Izráelének szól, mely bűnhődik is. De lesz még Izráelnek feltámadása. «Isten kive-

zetett egy völgybe, mely tele volt csontokkal, amelyek teljesen kiszáradtak. És szólt: Emberfia, fölélednek-e ezek a csontok? Én feleltem: Uram, Istenem, Te tudod. Erre így szólt hozzám: Prófétájl e csontoknak és mondd: Ti száraz csontok: Én lelket adok belétek, hogy feléledtek... És egyszerre: beléjük szállt a lélek, feléledtek, talpraálltak, rengeteg tömegben. Szólt, Isten ismét: Ezek a csontok: Izráel háza. Ők azt mondják: kiszáradtak már a csontjaink, oda a reménységünk, elvesztünk. Mondd meg nekik: Im Én megnyitom a ti sírjaitokat s felhozlak benneteket sírjaitokból és elvezetlek Izráel földjére... És akkor egyesítem őket egy nemzetté. Szolgám, Dávid király lesz a pásztoruk» (37). De nem marad a szűk nemzeti élet határai között az ő tekintete. Maga Izráel üdve is csak a népek Istenre eszmélését szolgálja. «De majd tiszta vizet locsolok rátok, hogy megtisztuljatok minden bűneitektől. És új szívet adok belétek és új lelket és eltávolítom a kőszívet belőletek és hússzívet adok belétek... És akkor a népek kik közöttetek laknak, megtudják majd, hogy Én, Isten, újjáépítettem a leromlott helyeket, az elpusztult helyeket újból beültetem» (36. 36).

F. M.

Irodalom. Cornill (*Jew. Enycl.*): u. a., *Das Buch d. Propheten Ezechiel* (1886); D. H. Müller, *Ezechiel-Studien* (1895); Ewald, *Die Propheten des Alten Bundes* (1841); Hitzig, *Der Prophet Ezechiel* (1847); S. D. Luzzatto, *Perus al Jirmia ve-al Jehezkel* (1876); Smend, *Der Prophet E.* (1880); Davidson, *The Book of the Prophet E.* (Cambridge 1896); Bertholet, *Das Buch Hesekiel* (1897); Toy, *The Book of E. in Hebrew with notes* (1899); Kretschmer, *Das Buch E.* (1900).

Ezra Könyve. A bibliai könyvek egyéb «Szent Íratok» csoportjába tartozó könyv. Héber neve: *Ezra*. (Ő volt a restaurált állam megalapítója és vallási feje.) A liturgiában nem kapott szerepet. Részben héber, részben aram nyelven íródott. A zsidó nép exilium után való történetét találjuk itt, a ciruszi proklamáció után való korról szól, a hangsúly a templom építésén, a vegyes házasságok felbontásán, az új állami berendezésen van. A felfedezett assuan-elephantinai papiruszok a bibliai Ezra-könyv eddig kétségbevonat adatainak igazságot szolgáltatottak. Értékes okmányok és névlisták találhatók a könyvben, amely 10 fejezetből áll. E. a *Királyok Könyvének* tulajdonképpen folytatása, de mégsem utána kapott helyet a Bibliában, hanem a *Midrások* végén, ahol Nehemiával együtt, mint a *Krónikák Könyvének* leválasztott része, a bibliai történet végső napjainak leírásával zárja le a könyvet. F. M.

Irodalom. Wiederherstellung Israels in der Persischen Periode (1895); E. Meyer, *Entstehung des Judentums* (Halle 1896); Van Hovnacker, *Nouvelles Études sur la Restauration Juive* (1896); u. a., *Étude Chronologique des Livres d'Esdras et Néhémie* (Paris 1868); S. Jampel, *Die Wiederherstellung Israels unter den Achaemeniden* (Monatschrift 1902); Driver, *Introduction*; Cornill, *Einleitung in das Alte Testament*; Grf. v. Baudissin, u. a.; Wellhausen-Bleck, u. a.; Kuenen, u. a.; König, u. a.; Sayce, *Introduction to E. and Nehemia*.